

Rapport

Tilgjengelig og tilrettelagt faglitteratur for studenter med syns- og lesehemninger

Rapport utarbeidet av arbeidsgruppen nedsatt av
Kunnskapsdepartementet

KUNNSKAPSDEPARTEMENTET

Arbeidsgruppe – tilgjengelig og tilrettelagt faglitteratur for studenter med syns- og lesehemninger.

Rapport

Innholdsfortegnelse

INNLEDNING OG SAMMENDRAG	5
FORSLAG TIL TILTAK	6
KAPITTEL 1 OPPNEVNING OG MANDAT	9
1.1 OPPNEVNING.....	9
1.2 MANDAT FOR ARBEIDSGRUPPEN	9
1.3 GJENNOMGANG AV MANDATET.....	10
1.4 BEGREPSAVKLARING	11
1.4.1 <i>Universell utforming, tilgjengelighet og tilrettelegging</i>	11
1.4.2 <i>Universelt utformet, tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur</i>	12
1.4.3 <i>Syns- og lesehemmede</i>	14
a) Synshemmede.....	14
b) Dyslektikere.....	14
c) Andre lesehemmede	14
KAPITTEL 2 PRESENTASJON AV SAKSFELTET	16
2.0 SAMMENDRAG	16
2.1 SYNSHEMMING OG DYSLEKSI.....	17
2.1.1 <i>Antall studenter med synshemming og dysleksi</i>	17
2.2 SENTRALE UTVIKLINGSTREKK	18
2.3 EVALUERING AV KVALITETSREFORMEN	21
2.3.1 <i>Studiehverdagen for studenter med funksjonsnedsettelse etter innføringen av Kvalitetsreformen</i>	21
2.3.2 <i>Studielitteratur</i>	22
2.4 BIBLIOTEKTJENESTER FØR OG ETTER KVALITETSREFORMEN.....	24
2.4.1 <i>Lisensavtaler for elektroniske ressurser og fjernlån av elektroniske dokumenter</i>	27
2.4.2 <i>Digitaliseringsprosjektet til Nasjonalbiblioteket</i>	28
2.4.3 <i>Prosjektet Det tilgjengelige bibliotek</i>	28
2.5 RETTIGHETSSITUASJONEN: GJELDENE RETT ETTER ENDRINGENE I ÅNDSVERKLOVEN.....	29
2.5.1 <i>Hovedregelen</i>	29

2.5.2 Lånereglene	30
2.5.2.1 § 17 – Eksemplarframstilling til bruk for funksjonshemmede	30
2.5.2.2 § 17a – Tvangslisens for framstilling og bruk av opptak for funksjonshemmede	30
2.5.3 Nærmere om Lovens anvendelse av begrepet "funksjonshemmet"	31
2.5.4 Oppsummering.....	32
2.6 TEKNOLOGI.....	32
2.6.1 Elektroniske formater – Tilgjengelig litteratur	32
2.6.2 DAISY – Tilrettelagt litteratur.....	33
2.6.3 IKT.....	34
a) E-læringssystemer	34
b) Nettsider	34
2.7 DAGENS STUDIELITTERATURTILBUD TIL SYNS- OG LESEHEMMEDE	35
2.7.1 Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek	35
2.7.1.1 Finansiering av NLB	36
2.7.2 Samarbeidsprosjekt lokale læresteder og NLB.....	37
2.7.3 Utdanningsinstitusjonene	38
2.7.4 Offentlige elektroniske ressurser.....	39
2.7.5 Kommersielle databaser	39
2.7.6 Pensumtjeneste	39
2.7.6.1 Prosjektet om organisering og tilrettelegging av faglitteratur	40
2.8 PRODUKSJON OG UTLÅN AV TILRETTELAGT LITTERATUR I ANDRE LAND.....	41
2.9 LESE- OG SEKRETÆRHJELP FOR SYNSHEMMEDE	42
KAPITTEL 3 DRØFTING, TILTAK OG ØKONOMISKE VURDERINGER	43
3.0 SAMMENDRAG	43
3.1 INTRODUKSJON	45
3.2 FAGLITTERATUR PÅ GRUNNLAG AV § 2 I ÅNDSVERKLOVEN.....	45
3.2.1 Databaser og innholdet i disse	45
3.2.1.1 Tiltak:.....	46
3.2.1.2 Konsekvenser:.....	46
3.2.1.3 Økonomisk vurdering:	46
3.2.2 UH-sektorens egenproduksjon / formidling og annen vitenskaplig produksjon	46
3.2.2.1 Tiltak:.....	47
3.2.2.2 Konsekvenser:.....	48
3.2.2.3 Økonomisk vurdering:	48
3.2.3 Nasjonalt digitalt depot	48
3.2.3.1 Tiltak:.....	48
3.2.3.2 Konsekvenser:.....	49
3.2.3.3 Økonomisk vurdering:	49
3.2.4 Prosjekt i regi av Pensumtjeneste.....	49
3.2.4.1 Tiltak:.....	50
3.2.4.2 Konsekvenser:.....	50

3.2.4.3 Økonomisk vurdering:	50
3.2.5 <i>Utenlandsk litteratur – som ikke finnes i universelt utformede databaser</i>	50
3.2.5.1 Tiltak:.....	51
3.2.5.2 Konsekvenser:.....	51
3.2.5.3 Økonomisk vurdering:	51
3.3 FAGLITTERATUR PÅ GRUNNLAG AV § 17 I ÅNDSVERKLOVEN.....	52
3.3.1 Tiltak:.....	55
3.3.2 Økonomisk vurdering:	56
3.4 ANDRE FORUTSETNINGER FOR ØKT TILGANG TIL STUDIELITTERATUR.....	56
3.4.1 Tiltak:.....	57
3.4.2 Konsekvenser:.....	57
3.4.3 Økonomisk vurdering:	57
VEDLEGG	58
VEDLEGG 1: STUDIELITTERATORSITUASJONEN I UTLANDET	59
<i>Kort oversikt over produksjon og utlån av lyd-, punkt- og elektronisk litteratur i Norden.....</i>	59
<i>Sverige</i>	59
<i>Danmark</i>	60
<i>Avsluttande kommentar</i>	62
VEDLEGG 2: RETTIGHETSSITUASJONEN – GJELDENE RETT ETTER ENDRINGENE I ÅNDSVERKLOVEN	63
<i>Utgangspunktet: Opphavsmannens enerett</i>	63
<i>Lånereglene</i>	63
Ad 1) § 12: Fremstilling for privat bruk:	63
Ad 2) §§13b og 14, samt §§ 36 og 38a – Tvangslisenser og avtalelisenser	64
Ad 3) §§ 17, 17a og 17b: Tilrettelagt litteratur for funksjonshemmede....	65
Balansen mellom opphavsmennenes enerett og samfunnets særskilte behov.....	67
VEDLEGG 3: PRINSIPPVEDTAK FRA DYSLEKSIFORBUNDET I NORGE OG SYNSHEMMEDE AKADEMIKERES FORENING	69
VEDLEGG 4: KOPPI AV BREV FRA KUF (NÅVÆRENDE KUNNSKAPSDEPARTEMENTET) TIL ARBEIDSTILSYNET, 9. SEPTEMBER 2005	70
VEDLEGG 5: KOPPI AV BREV FRA KUNNSKAPSDEPARTEMENTET TIL UNIVERSITETER OG HØGSKOLER, DATERT 7. JUNI 2005	72
LITTERATUR:	73
ELEKTRONISKE KILDER:	75

INNLEDNING OG SAMMENDRAG

I NOU 2001:22 *Fra bruker til borger: En strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer*, pkt. 12.6.1 står følgende:

”For mennesker med funksjonsnedsettelse er utdanning en svært viktig forutsetning for arbeidsdeltakelse. Utdanning generelt og høyere utdanning spesielt, har langt større betydning for om mennesker med funksjonsnedsettelse kommer i arbeid enn det har for andre. Blant mennesker med funksjonsnedsettelse stiger yrkesdeltakelsen med utdanningens lengde. Tall fra SSBs levekårsundersøkelse 1995 viser at blant funksjonshemmede som har en utdanning med varighet mellom 13-20 år, var nesten dobbelt så mange i arbeid, sammenlignet med funksjonshemmede med en utdanning mellom syv til tolv år (70 prosent mot 39 prosent). Høyere utdanning har betydning for arbeidsdeltakelsen for ikke-funksjonshemmede også, men her utgjør forskjellen mellom de samme utdanningsnivåene bare ti prosent (fra 81 prosent til 90 prosent) (Bliksvær 2000).”

Tilgang til studielitteratur er en forutsetning for å kunne gjennomføre høyere utdanning. For syns- og lesehemmede studenter må studielitteraturen foreligge i tilgjengelige og/eller tilrettelagte formater. Kvalitetsreformens krav om endret studiestruktur forsterker behovet for rask og utvidet tilgang til studielitteratur for *alle* studenter.

Prinsippene om ”lik rett til utdanning”, ”universell utforming” og ”sektoransvar” har dannet grunnlaget for arbeidet med rapporten. Med sikte på å finne ordninger til å bedre tilgangen til studielitteratur nedsatte departementet i juni 2005 en arbeidsgruppe som skulle kartlegge og vurdere studielitteratursituasjonen for syns- og lesehemmede studenter.

I kapittel 1 er det gitt en nærmere drøfting av hva som er utgangspunktet for rapporten. Mandatet og sentrale begreper blir gjennomgått.

I kapittel 2 gis en presentasjon av saksfeltet og virkninger Kvalitetsreformen har på studiesituasjonen for syns- og lesehemmede studenter. Samtidig presenteres relevante bestemmelser i Åndsverkloven og det gis en generell gjennomgang av utviklingen i bruk av IKT og bibliotektenester før og etter Kvalitetsreformen.

I kapittel 3 skisseres tids- og kostnadseffektive tiltak som vil sikre tilgang til nødvendig studielitteratur for syns- og lesehemmede studenter.

Forslag til tiltak

Arbeidsgruppen foreslår i denne rapporten følgende tiltak:

1. KD må gjennomgå rapporten og velge ut og prioritere hvilke forslag som skal følges opp
2. KD må utnevne ansvarlige for oppfølging av tiltak
3. KD må innarbeide prioriterte forslag med økonomiske konsekvenser i revidert forslag til statsbudsjett for 2007 og 2008.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.1)
4. KD må be KKD, v/ABM-utvikling påse at krav om universell utforming gjøres gjeldende i konsortieavtalene for elektroniske ressurser og vitenskapelige tidsskriftsdata-baser.
5. KD må be universitetene og høyskolene (eventuelt v / Universitets- og høyskolerådet) påse at krav om universell utforming gjøres gjeldende når det forhandles fram lisensavtaler for elektroniske ressurser og vitenskapelige tidsskriftsdata-baser.
6. KD må be KKD, v/ Nasjonalbiblioteket, påse at prinsippet om universell utforming blir ivaretatt i den fremtidige standarden for digital avlevering.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.2.1.1)
7. KD må, under den fremtidige behandlingen av rapporten "Sammen om Kunnskap II – Operasjonalisering av indikatorer for formidling" fra Formidlingsutvalg II, sørge for at det i den videre behandlingen av indikatorene for en resultatbasert modul for formidling i finansieringssystemet innarbeides krav om at formidlingen / egenprodusert faglitteratur ved institusjonene skal være universelt utformet, dvs. foreligge i elektronisk tilgjengelige filformater.
8. KD anmoder NOKUT om å innarbeide følgende formulering i akkrediteringskriteriene: "Institusjonenes egenproduserte fagstoff (formidling / FOU-produksjon) skal være universelt utformet, dvs. foreligge i elektronisk tilgjengelige filformater."
9. KD anmoder Norges Forskningsråd om å ta inn krav om universell utforming av forskningsrapporter som del av vilkårene for tildeling av forskningsmidler.
10. KD anmoder Stiftelsen Helse- og Rehabilitering, som forvalter overskuddet fra TV-spillet Extra, om å ta inn krav om universell utforming av prosjekt og forskningsrapporter som del av vilkårene for tildeling av prosjekt-/forskningsmidler.
11. KD anmoder øvrige tildelere av prosjekter og utrednings-/forskningssoppdrag om å ta inn krav om universell utforming av forskningsrapporter som del av vilkårene for tildeling av midler.

12. Høyere utdanningsinstitusjoner som abonnerer på elektroniske databaser skal gjøre disse tilgjengelige fram til databasene blir universelt utformet.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.2.2.1)
13. KD anmoder KKD, v/ Nasjonalbiblioteket, om å påse at de perspektiver som fremkommer i denne rapporten blir ivaretatt gjennom mandatenes ordlyd og representasjon i arbeids- og prosjektgrupper knyttet til digitaliseringsprosjektet.
14. KD må anmode KKD om å forhandle fram normer for standardisering av filformater som ivaretar prinsippet om universell utforming samt forhandle fram avtale om avlevering av norsk litteratur for bruk av dette materialet.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.2.3.1)
15. KD anmoder KKD, v/ Nasjonalbiblioteket, om å påse at de perspektiver som fremkommer i sluttrapporten fra prosjektet i regi av Pensumtjeneste as blir ivaretatt gjennom mandatenes ordlyd og representasjon i arbeids- og prosjektgrupper knyttet til digitaliseringsprosjektet.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.2.4.1)
16. KD må, i samråd med KKD, påpeke behovet for at anbefalingene fra Nordisk Råd implementeres gjennom å ta opp problemstillingene i Nordisk Ministerråd, Nordiska Handikappolitiska Rådet og i forlegger og bibliotekbransjen via europeiske forlegger- og biblioteksforeninger (FEP, Federation of European Publishers og IFLA, International Federation og Libraries Associations and Institutions).
17. KD anbefaler Nordiska samarbeidsorganet för handikappfrågor, NSH, om å avsette prosjektmidler til nordisk samarbeid om implementering av NRs anbefaling 35/2002 punktene 1 og 3.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.2.5.1)
18. KD påtar seg det overordnede ansvar for all studielitteraturproduksjon etter § 17 a i åndsverkloven.
19. NLBs nyproduksjon av **tilgjengelig** studielitteratur skal kun leveres i et elektronisk standardisert og plattformuavhengig tekstformat.
20. NLBs nyproduksjon av **tilrettelagt** studielitteratur, skal i hovedsak leveres enten som elektronisk tekst (se forrige tiltak) eller i fulltekstbok/hybrid med syntetisk tale. Kun når det er påkrevd leveres tilrettelagt studielitteratur i form av innleste lydbøker eller i punktskrift på papir.
21. KD må sammen med KKD ta initiativ til et nordisk samarbeid om oppfølging av Anbefaling 35/2002 pkt. 2 fra Nordisk Råd, for å fjerne

- barrierene for lån av elektronisk faglitteratur mellom spesialbibliotek på tvers av landegrensene.
22. KD tilfører studielitteraturproduksjonen 20 millioner kroner i friske midler fordelt på 2 år, for en rask og varig forbedring av studielitteratursituasjonen for syns- og lesehemmede. 2 millioner av disse midlene øremerkes begge årene til stimuleringsmidler for norske forlag. Hensikten er å få forlagene til å produsere ut fra elektroniske standarder, som er universelt utformet allerede før eventuell innføring av digital avlevering.
 23. KD sørger for at studentene får mulighet til å låne tilgjengelig og tilrettelagt litteratur gjennom sine lokale UH-bibliotek.
(se nærmere beskrivelse under kap 3.3.1)
 24. KD ber FAD om å innføre kravspesifikasjoner om universell utforming av offentlige nettsider og nettapplikasjoner som skal benyttes av studenter i UH-sektoren.
 25. KD ber institusjonene om å igangsette kurs i studieteknisk bruk av tilgjengelige og tilrettelagte filformater med hjelpemidler.
 26. KD ber institusjonene om å igangsette kurs i bruk av databaser og nettapplikasjoner med hjelpemidler.
 27. KD ber institusjonene anskaffe nødvendig teknisk utstyr for lesing av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur i UH-bibliotek / læringssentra.
 28. KD ber institusjonene om å anskaffe dataprogrammer for skjermlesing via syntetisk tale, forstørring eller punktskrift og for lesing av lydfiler i mp3-format. Dataprogrammene må være tilgjengelige i utdanningsinstitusjonenes IKT-nettverk.
 29. KD gjennomfører ytterligere undersøkelser av studentenes erfaringer med tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur
 30. KD må anmode NAV om å godkjenne Daisy-CD-spillere og bærbar PCer, med nødvendig programvare for lesing av tekstfiler og mp3-filer, som nødvendige hjelpemidler for studenter med dysleksi.
 31. KD må bevilge midler til UH-sektoren slik at denne sektoren kan tilby "pedagogisk støtte" for universell utforming av læringsmiljøet inntil slik støtte er på plass ordinært (teknisk utstyr, litteratur, tolker o.a).
 32. KD ber FAD om å påse at norske Windows-brukere i løpet av 2007 kan laste ned programvare for talesyntese uten ekstra kostnader (jf pressemelding nr 49/2006 fra FAD).
(se nærmere beskrivelse under kap 3.4.1)

KAPITTEL 1 OPPNEVNING OG MANDAT

1.1 Oppnevning

Departementet nedsatte i juni 2005 en arbeidsgruppe som skulle kartlegge og vurdere studielitteratursituasjonen for synshemmede studenter. Gruppen har bestått av:

- Marianne Torp, Norsk Studentunion (leder) (NSU)
- Stine Elde, Synshemmede Akademikeres Forening (SAF)
- Siri Kessel (SAF)
- Thomas Nygaard, Pensumtjeneste AS
- Paul Martens Røthe, Den norske Forleggerforening
- Synnøve Skjersli Brandt, Studier av innovasjon, forskning og utdanning (NIFU STEP)
- Arne Kyrkjebø, Norsk lyd- og blindeskriftsbibliotek (NLB)
- Roar Fikkan /Else Momrak Haugann, Universitetet i Oslo (UiO)
- Anne Nylund, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)
- Mads Liland, Forvaltningsorganisasjonen LINO
- Marianne Grønner, Dysleksiforbundet i Norge

Marianne Torp hadde høsten 2006 studieopphold i utlandet. I den perioden deltok Cathrine Sætre fra NSU som observatør i arbeidsgruppen.

Brit Holtebekk fra Kultur- og kirke departementet (KKD) møtte på første møtet som observatør. Tone Eli Moseid fra Statens senter for arkiv, bibliotek og museum (ABM-utvikling) har siden møtt som observatør oppnevnt av KKD.

Bodil Marie Olsen, daværende Utdannings- og forskningsdepartementet, senere Kunnskapsdepartementet (UFD/KD) har deltatt på møtene i arbeidsgruppen som observatør.

Lars Arne Aasen (UFD/KD) har vært arbeidsgruppens sekretær.

1.2 Mandat for arbeidsgruppen

Arbeidsgruppen fikk til mandat å kartlegge og vurdere studielitteratursituasjonen for synshemmede studenter. Det skulle særlig legges vekt på følgende problemstillinger:

- Hva har Kvalitetsreformen betydd for studiesituasjonen for studenter som har behov for tilrettelagt studielitteratur.

- Arbeidsgruppen skal komme med forslag til løsninger/tiltak som kan bidra til å lette studielitteratursituasjonen for studentene.
- Begrensninger mht lover og regler bør gjennomgås. Grensedragningen mellom de oppgavene som er lagt til Norsk lyd- og blindeskriftsbibliotek og hva institusjonene selv kan påta seg, bør kartlegges og vurderes.
- Arbeidsgruppen skal utrede om produksjonsretten bør utvides til å omfatte tilleggslitteratur, og flere grupper enn blinde- og svaksynte studenter, og i så fall hvordan dette kan gjøres på en kostnadseffektiv måte.
- Arbeidsgruppen bør vurdere om tilrettelagt studielitteratur kan omsettes i markedet på tilsvarende vis som ordinær studielitteratur.

Det ble lagt til grunn at (minst ett av) forslagene fra arbeidsgruppen burde ligge innenfor gjeldende kostnadsramme.

1.3 Gjennomgang av mandatet

Arbeidsgruppens kommentarer til selve mandatet:

** Hva har Kvalitetsreformen betydd for studiesituasjonen for studenter med behov for tilrettelagt studielitteratur?*

NIFU STEP har i rapporten "Høyere utdanning – tilgjengelig for alle?" (Brandt 2005), undersøkt studiesituasjonen for studenter med funksjonsnedsettelse etter implementeringen av Kvalitetsreformen. Gruppen tar utgangspunkt i resultater fra rapporten for å belyse hvordan studenter med behov for tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur opplever studiehverdagen.

** Arbeidsgruppen skal komme med forslag til løsninger/tiltak som kan bidra til å lette studielitteratursituasjonen for studentene.*

Arbeidsgruppen har diskutert ulike forbedringstiltak. Arbeidsgruppen har søkt å finne tids- og kostnadseffektive løsninger, selv om dette kan medføre en noe lavere kvalitet. At studentene får rask og økt tilgang til nødvendig studielitteratur er sett på som det viktigste.

** Begrensninger mht lover og regler bør gjennomgås. Grensedragningen mellom de oppgavene som er lagt til Norsk lyd- og blindeskriftsbibliotek og hva institusjonene selv kan påta seg bør kartlegges og vurderes.*

I kap 2.5 gjennomgås åndsverklovens bestemmelser. I rapporten behandles også en modell for oppgavefordeling mellom Norsk Lyd- og blindeskriftsbibliotek (NLB) og utdanningsinstitusjonene.

** Arbeidsgruppen skal utrede om produksjonsretten bør utvides til å omfatte tilleggslitteratur, og flere grupper enn blinde- og svaksynte studenter, og i så fall hvordan dette kan gjøres på en kostnadseffektiv måte*

I produksjonen av studielitteratur skiller NLB mellom pensum- og tilleggslitteratur. Kun pensumlitteratur er omfattet av produksjonsretten. Etter Kvalitetsreformen kan et slikt skille ikke benyttes, da tilleggslitteratur i dag er inkorporert i pensum.

I samsvar med intensjonene bak og ordlyden i åndsverkloven § 17a bør produksjonsretten utvides til også å omfatte flere grupper enn blinde og svaksynte studenter. Kapittel 3 i denne rapporten vil peke på mulighetene for å virkeliggjøre dette.

** Arbeidsgruppen bør vurdere om tilrettelagt studielitteratur kan omsettes i markedet på tilsvarende vis som ordinær studielitteratur:*

Arbeidsgruppen har vurdert denne problemstillingen bl.a. i lys av åndsverklovens bestemmelser, sektoransvarsprinsippet og prinsippet om universell utforming. Gruppen anbefaler at det blir lagt til rette for kommersiell produksjon av universell utformet faglitteratur. Blant annet omtaler rapporten et prosjekt i regi av Pensumtjeneste as. Dette prosjektet skal utrede mulighetene for kommersiell produksjon av universelt utformet norsk faglitteratur i standardiserte, tilgjengelige elektroniske filformater.

1.4 Begrepsavklaring

1.4.1 Universell utforming, tilgjengelighet og tilrettelegging

Sentrale begreper i rapporten er "universell utforming", "tilgjengelighet" og "tilrettelegging". Begrepene drøftes bl.a. i NOU 2001:22 *Fra bruker til borger* og NOU 2005:8 *Likeverd og tilgjengelighet*.

I NOU 2001:22 er universell utforming sett i lys av likestilling og den fysiske utformingen av samfunnet. Begrepet kan ses i sammenheng med "tilgjengelighet" og "tilrettelegging".

I NOU 2005:8 drøftes begrepene i sammenheng. Her heter det bl.a. (s. 40):
"Et samfunn er tilgjengelig når det fysiske miljøet er utformet slik at mennesker

med nedsatt funksjonsevne kan delta på felles samfunnsarenaer. Tilgjengelighet er en forutsetning for samfunnsdeltakelse.”

Videre (s. 41): *”... Tilrettelegging er et virkemiddel for å oppnå økt tilgjengelighet. Tilrettelegging kan være generell eller individuell. Generell tilrettelegging tar sikte på å imøtekomme flere former for nedsatt funksjonsevne, og derved sikre tilgjengelighet for mange mennesker. Individuell tilrettelegging tar sikte på å imøtekomme de individuelle tilretteleggingsbehov som kan oppstå for en person med nedsatt funksjonsevne i møte med et utilgjengelig samfunn, og derved sikre tilgjengelighet for denne konkrete personen.”*

”Universell utforming” er (s. 41) definert som ”... en utforming av de fysiske forholdene som virker inkluderende ved å ta høyde for ulike brukerforutsetninger. En målsetting om universell utforming kan derfor ses som en presisering av tilgjengelighetsmålsettingen, og som er egnet til å fremme likeverdig deltagelse for mennesker med nedsatt funksjonsevne”.

”Universell utforming” vil derfor være et viktig utgangspunkt når det gjelder å utvikle kvaliteten på læringsmiljøet slik at høyere utdanning blir tilgjengelig for alle. Arbeidsgruppen legger til grunn at dette kan ses i sammenheng med bestemmelsen om læringsmiljøet i universitets- og høyskolelovens § 4-3 (2) i) hvor det heter:

”I utformingen av det fysiske arbeidsmiljøet skal det, så langt det er mulig og rimelig, sørges for

(...)

i) at læringsmiljøet er utformet etter prinsippet om universell utforming”.

”Læringsmiljøet” er et generelt begrep som uttrykker summen av faktorer som påvirker studiehverdagen på et lærested. Læremidler og studielitteratur er nødvendige faktorer for et godt læringsmiljø og en god studiekvalitet. Det er derfor av avgjørende betydning at studielitteraturen foreligger universelt utformet og at ytterligere tilrettelegging ikke blir mer omfattende enn nødvendig, jf brev 9. september 2005 fra KUF til Arbeidstilsynet (se vedlegg nr 6).

1.4.2 Universelt utformet, tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur

Universelt utformet studielitteratur vil si at fagstoffet allerede i utgangspunktet er tilgjengelig for flest mulig. Dette betyr at litteraturen må foreligge i ulike formater. Studielitteratur som utgis i trykte versjoner, må samtidig utgis i en elektronisk, tilgjengelig versjon, dvs. at teksten kan leses med ulike hjelpemidler uten ytterligere tilrettelegging. Selv om fagstoff foreligger i et elektronisk format, er det ikke alt som kan leses med syntetisk tale, punktleselist og forstørring (for eksempel tekst i grafiske formater som

innskannede sider i bildeformat, PDF og PowerPoint). Det må derfor fastsettes standarder slik at elektronisk fagstoff kan leses direkte uten ytterligere bearbeidelse.

Universell utforming av litteratur kan sammenliknes med universell utforming av det fysiske miljøet. Et minimumskrav til et universelt utformet bygg, er at det både er utstyrt med trapp og rampe. På denne måten er bygget tilgjengelig for flest mulig. Når det gjelder studielitteratur, vil den trykte versjonen og den elektroniske versjon uten standardkrav representere trappa. Mens en tilgjengelig elektronisk versjon representerer rampen. Begge versjonene er en del av hovedløsningen, og må foreligge samtidig for å tilfredsstille kravet om universell utforming av litteraturen. Imidlertid kan man velge en av disse løsningene, nemlig rampen og den elektronisk tilgjengelige versjonen, da de kan benyttes av flest.

Arbeidsgruppas ståsted er at syns- og lesehemmede skal få samme tilgang til studielitteratur som øvrige studenter. I den forbindelse vil vi benytte begrepene universelt utformet/tilgjengelig studielitteratur og tilrettelagt studielitteratur. Tilrettelegging er ikke en del av hovedløsningen, men er noe som må gjøres for personer som ikke kan nyttegjøre seg universelt utformet/tilgjengelig studielitteratur. Mer konkret gjelder dermed følgende definisjoner i denne rapporten:

1. Universelt utformet studielitteratur: Litteratur i ulike formater, for eksempel trykt tekst og elektronisk tekst, hvorav ett må være direkte lesbart med syntetisk tale, forstørrelse eller punktleselist. Et slikt format er: **Tilgjengelig studielitteratur**, det vil si elektronisk tekst i et plattformuavhengig standardformat med en felles struktur.

2. Tilrettelagt studielitteratur: Tilgjengelig elektronisk tekst som er bearbeidet for å øke lesbarheten av fagstoff som ikke direkte kan leses via syntetisk tale, forstørrelse og punktleselist (for eksempel tabeller, illustrasjoner, figurer, matematiske formler, noter og lignende). Tilrettelagt studielitteratur kan foreligge i ulike formater:

- a) Elektronisk tilgjengelig tekst med illustrasjonsforklaringer (se punkt 2.6.1)
- b) Daisy-format (se punkt 2.6.2) med syntetisk tale
- c) Daisy-format (se punkt 2.6.2) med menneskelig tale.
- d) Fulltekst Daisy-format (se punkt 2.6.2)/hybrid (kombinert lyd- og elektronisk tekstbok)
- e) Papirversjon i punktskrift.

1.4.3 Syns- og lesehemmede

I denne rapporten vil begrepet "syns- og lesehemmede" bli brukt om personer som ikke kan nyttiggjøre seg trykt tekst eller av ulike årsaker ikke kan få optimalt utbytte av trykt tekst.

a) Synshemmede

Verdens Helseorganisasjon (WHO) graderer synshemming i fem kategorier: svaksynt, sterkt svaksynt, blind kategori 3, blind kategori 4 og total blind. Fellesnevneren for samtlige kategorier er svekket synssans (visus) og/eller synsfelt (hemianopsi).¹

b) Dyslektikere

Dysleksi er en betegnelse som favner fra store lesevansker til moderate. Det er en form for lesehemming. The Board of Directors of The International DYSLEXIA Association gikk 12. november, 2002 inn for følgende definisjon av dysleksi:

"Dyslexia is a specific learning disability that is neurological in origin. It is characterized by difficulties with accurate and/or fluent word recognition and by poor spelling and decoding abilities. These difficulties typically result from a deficit in the phonological component of language that is often unexpected in relation to other cognitive abilities and the provision of effective classroom instruction. Secondary consequences may include problems in reading comprehension and reduced reading experience that can impede the growth of vocabulary and background knowledge."

c) Andre lesehemmede

Innenfor høyere utdanning finnes det andre studenter enn synshemmede og dyslektikere som ikke kan nyttiggjøre seg trykt tekst. Årsakene varierer fra problemer med det å fysisk kunne håndtere en bok til det å få med seg innholdet i det trykte materialet.

Som eksempel på andre lesehemmede kan nevnes personer med:

- Nedsatt bevegelighet
- Konsentrasjonsvansker (som bl.a. AD/HD)
- Lærevansker
- Ulike nevrologiske lidelser
- Psykiske lidelser
- Midlertidige skader, sykdommer etc.

¹<http://www.blindeforbundet.no/CDA/storypg.aspx?id=411&zone=47&parentzone=44&Ver=1#innhold>, Lesedato 24.01.2007

I denne rapporten vil ikke andre lesehemmede omtales spesifikt, men bli tatt inn under den mer generelle termen "lesehemmede", som altså omfatter så vel dyslektikere som andre lesehemmede.

KAPITTEL 2 PRESENTASJON AV SAKSFELTET

2.0 Sammendrag

Dagens tilbud av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur dekker på langt nær behovet for studielitteratur til syns- og lesehemmede. Det mangelfulle studielitteraturtilbudet har vært kartlagt gjentatte ganger uten at forbedringstiltak av betydning har blitt iverksatt (se pkt. 2.2).

Åndsverklovens § 2 hjemler kommersiell omsetning av litteratur i ulike formater. § 17 i loven hjemler produksjon av særskilt tilrettelagt litteratur.

Konklusjonen fra evalueringen av Kvalitetsreformens konsekvenser for studenter med funksjonsnedsettelse (Brandt 2005) er blant annet økte problemer med manglende tilgang til nødvendig studielitteratur. Syns- og lesehemmede studenter har derfor måttet ty til tids- og kostnadskrevende nødløsninger. De vanligste metodene har vært skanning med bearbeiding av teksten og innlesing ved hjelp av lese- og sekretærhjelp eller ved bruk av familie og venner.

De senere års formidable økning i bruk og utlån av elektroniske ressurser fra fagbibliotek kommer ikke syns- og lesehemmede studenter like mye til gode som andre studenter, pga mangelfull universell utforming. I det pågående digitaliseringsprosjektet ved Nasjonalbiblioteket er universell utforming ikke satt som standard.

Ved hjelp av PC med ulik programvare kan syns- og lesehemmede nyttiggjøre seg all elektronisk tekst, dersom den finnes i tilgjengelige formater. Siden det ikke stilles krav om universell utforming av vitenskapelig produksjon ved utdanningsinstitusjoner og i forlag, elektroniske biblioteksressurser, e-læringssystemer, offentlige nettsider og databaser, har ikke syns- og lesehemmede tilnærmelesvis den samme tilgangen til ressursene som andre.

Selv om store mengder utenlandsk faglitteratur finnes i elektroniske tidsskiftsdatabaser og lignende, foreligger fortsatt mye kun i trykte versjoner. Slik litteratur tilrettelegges av NLB, hovedsakelig ved innlesing med profesjonelle innlesere. Da dette er en tids- og kostnadskrevende produksjonsform har NLB begrenset produksjonsretten til kun å omfatte synshemmede studenter. Produksjon og utlån av faglitteratur ved NLB, er i likhet med skjønnlitteratur, økonomisk og administrativt underlagt Kultur- og Kirkedepartementet. Dette til tross for politiske føringer om at sektoransvarsprinsippet skal følges.

2.1 Synshemming og dysleksi

Statistisk Sentralbyrå (SSB) har i 2002 anslått at om lag 3 % av befolkningen har nedsatt synsevne.

Det er vanlig å anslå at ca 3-5 % av befolkningen har dysleksi. I ALL undersøkelsen 2005 vises det til at av den voksne befolkningen leser ca 30 % så dårlig at de ikke er i stand til å lese seg til kunnskap på f.eks. videregående skoles nivå (Gabrielsen 2005). Det finnes ikke eksakte tall på hvor mange studenter i Norge som har dysleksi og heller ikke hvor stor andel av gruppen dyslektikere som trenger studielitteratur i e-tekst, syntetisk tale eller menneskelig tale.

2.1.1 Antall studenter med synshemming og dysleksi

Høyere utdanningsinstitusjoner har på grunn av personvernbestemmelser ikke anledning til å registrere opplysninger om funksjonsnedsettelse i studentadministrative databaser, derfor finnes det ingen offentlig statistikk for antall synshemmede studenter og studenter med dysleksi.

Omfattende levekårsundersøkelser blant studenter identifiserer heller ikke denne gruppen da de ikke inneholder spørsmål om funksjonsnedsettelse (jfr. bl.a. SSB "Studenters levekår 2005").

I Statens lånekasse for utdanning finnes heller ikke data om studenter med funksjonsnedsettelse, da lånekassen ikke har ordninger som dekker opp for merutgifter denne studentgruppen måtte ha.

Flere utdanningsinstitusjoner foretar manuelle tellinger av studenter som tar kontakt med konsulent- og rådgivningstjenesten for funksjonshemmede studenter. Dermed har de et anslag på hvor mange studenter som har funksjonsnedsettelse som er synsrelaterte eller knyttet til lese- og skrivevansker av dem som tar kontakt med denne tjenesten. Fra konsulent- og rådgivningstjenesten for funksjonshemmede studenter ved UiO og NTNU har arbeidsgruppen fått følgende anslag:

- Ved UiO var det i 2006 om lag 35 synshemmede studenter og om lag 300 dyslektikere. UiO hadde høsten 2005 totalt 30289 studenter.
- Ved NTNU var det i 2004 om lag 26 synshemmede studenter og om lag 379 studenter som fikk tilrettelegging på grunn av lese- og skrivevansker (tallene kan også omfatte noen få studenter med matematikkvansker og talevansker). NTNU hadde høsten 2004 totalt 19542 studenter.

Det var i 2006 totalt 207 356 studenter i Norge (ekskl. militære høyskoler og politihøgskolen). Ut fra de manuelle tellingene ser vi at antall studenter som trenger tilrettelegging på grunn av synshemminger eller dysleksi varierer så mye som fra 1 % til 2 %. På bakgrunn av disse tellingene vil anslaget over hvor mange studenter som har behov for tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur variere fra 2100 - 4200. Ser vi på statistikken fra NLB (pkt. 2.7.1) viser den at det ble produsert pensum for 274 personer i 2006. Sammenligner vi tallene for anslått behov og produksjon, indikerer de at det foreligger et stort udekket behov.

2.2 Sentrale utviklingstrekk

Ansvar for produksjon av tilrettelagt studielitteratur var opprinnelig forankret i Norges Blindforbund, NBf, (oppstart i 1973). Unntatt var produksjonen til musikk- og fysioterapistudier, som ble ivaretatt av Huseby Utdanningssenter. I 1989 overtok Kultur- og vitenskapsdepartementet (nå Kultur- og kirkedepartementet) dette ansvaret fra NBf, samt folkebibliotekstjenesten for syns- og lesehemmede. Tjenestene ble organisert i Norsk Lyd- og Blindeskriftsbibliotek, NLB. Med andre ord fikk NLB 2 avdelinger, en for skjønnlitteratur og en for studielitteratur. Da vedtektene for NLB ble fastsatt i 1991/92, ble imidlertid ikke Studieavdelingen omtalt:

"NLB er et folkebibliotek og skal yte bibliotekstjenester til blinde og svaksynte over hele landet. Ved siden av folkebiblioteksvirksomheten produserer NLB faglitteratur for synshemmede studenter i høyere utdanning."²

Produksjonen av studielitteratur ved Huseby ble overført til NLB i 1994. NLB har av økonomiske årsaker måttet innskrenke "produksjonsretten" til kun synshemmede studenter og bare pensumlitteratur på over 30 sider. Studenter med andre lesehemminger og syns- og lesehemmede yrkesaktive får kun låne allerede produsert litteratur.

I perioden 2003/05 la NLB om til digital produksjon. I dag er 15-20 % av NLBs studielitteraturproduksjon tilrettelagt med syntetisk tale.

I 1996 kom den første utredningen om studielitteratursituasjonen for syns- og lesehemmede studenter og yrkesaktive.³ Utredningen konkluderte med

² <http://www.nlb.no/articleview.aspx?articleID=19>, lesedato 6.11.2006

³ Reindal, Solveig Magnus: Område studielitteratur for syns- og lesehemmede studenter og yrkesaktive, rapport, juni 1996.

at det var utilfredsstillende dekning av studielitteraturbehovet for syns- og lesehemmede studenter.

I St.meld. nr. 8 (1998-99): *Om handlingsplan for funksjonshemma 1998-2001* pkt 3.5.2, ble en ny utredning foreslått som tiltak. Kulturdepartementet (nå Kultur- og kirkedepartementet) ga dette oppdraget til Arbeidsforskningsinstituttet. Utredningen viste et betydelig udekket behov i forgold til tilgjengelig og tilrettelagt studie- og faglitteratur for syns- og lesehemmede (Fossestøl og Kessel 2000). Etterfølgende tiltak har ikke medført nevneverdige forbedringer i studielitteraturtilbudet.

Samme år kom en utredning gjort på oppdrag fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet (nå Kunnskapsdepartementet) (Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet 2000). Utredningen anbefalte at studenter med spesifikke lese-, skrive- eller matematikkvansker skulle få produksjonsrett i NLB (pkt. 6.2 i utredningen).

I 2002-2003 utførte Jostein Helland Hauge en ny utredning om tilrettelagt litteratur⁴ for Kultur og kirkedepartementet. Denne hadde ingen inngående behandling av studielitteraturproduksjonen ved NLB.

Nordisk Råd vedtok i 2002 en anbefaling til de nordiske landenes regjeringer vedrørende produksjon av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur⁵ (se kap 2.8.1. der anbefalingen gjengis). Dette skjedde etter initiativ fra Synshemmede Akademikeres Forening, SAF, med etterfølgende forslag fra Sosialistisk Venstreparti. Hittil har anbefalingen ikke medført noen iverksettelsestiltak.

I 2005 kom rapporten fra NIFU STEP, på oppdrag fra Utdannings- og forskningsdepartementet (nå Kunnskapsdepartementet), om betydningen av Kvalitetsreformen for studiehverdagen for studenter med funksjonsnedsettelse. Rapporten konkluderer blant annet med at blinde og svaksynte studenter nå opplever en vanskeligere litteratursituasjon på grunn av de strukturelle endringene reformen medfører med kortere kurs/frister. Foreløpig har departementet ikke gjennomført noen av anbefalingene som rapporten gir i forhold til studiehverdagen til studenter med funksjonsnedsettelse. Men samme år bevilget UFD (nå KD) midler til et prosjekt for utredning av kommersiell produksjon av norsk studielitteratur og til denne rapporten. Begge tiltakene avsluttes i løpet av våren 2007.

⁴ Hauge, Jostein Helland, *Om litteratur- og informasjonstjenester til blinde- og svaksynte i en digital verden: Om produksjon og distribusjon av tilrettelagt litteratur hos NLB*. Mars 2003.

⁵ Rek 35/2002, Nordisk Råd

I tillegg til disse utredningene og forskningsrapportene er det flere utviklingstrekk som kan ha betydning for studenter med lese- og skrivevansker, men som foreløpig ikke har resultert i særlig forbedret tilgang på studielitteratur. Vi kan kort nevne:

- NOU 2001:22 *Fra bruker til borger: En strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer*. I kapittel 12.6 beskrives situasjonen i høyere utdanning. Barrierene studielittersituasjonen representerer omtales i pkt. 12.6.5.⁶
- Med en endring i forskriftene til Åndsverkloven i 2001 utvides retten til å få framstilt tilrettelagt litteratur til flere enn blinde- og svaksynte⁷. Forskriften følges ikke opp i praksis.
- St.meld. nr. 40 (2002-2003), Nedbygging av funksjonshemmende barrierer, som angir at sektoransvarsprinsippet er grunnlaget for gjennomføring av politikken for funksjonshemmede. Denne meldingen sier videre ”... regjeringen vil at behovet for studielitteratur til syns- og lesehemmede skal dekkes bedre enn hittil. Dette skal kunne måles i form av kortere bestillingstid”.
- I 2003 ble Kvalitetsreformen innført i høyere utdanning. Ny lov om universitet og høyskoler inneholder et punkt om universell utforming av læringsmiljøet⁸. Studielitteratur er en vesentlig del av læringsmiljøet.
- Da St meld nr 40 (2002-2003) ble behandlet fattet Stortinget følgende vedtak, jf Innst. S. nr 162 (2003-2004): *”Stortinget ber Regjeringen fremme forslag som sikrer kvalitet og lik tilgjengelighet også for studenter med nedsatt funksjonsevne”*.
- Innstilling fra Syse-utvalget (NOU 2005:8)⁹ med forslag til antidiskrimineringslovgivning og vektlegging av universelle løsninger.
- I 2006 utvides Åndsverklovens §17 til å hjemle utlån av elektroniske bøker også til dyslektikere, jf Ot. prp. nr. 46 (2004-2005) Om lov om endringer i åndsverkloven m.m.

⁶ http://odin.dep.no/aid/norsk/dok/andre_dok/nou/030001-020008/hov012-bu.html#hov12.6 Lesedato 24.01.2007

⁷ Forskrift 2001-12-26-1563, med endringer av 25.03.2002, med virkning fra 01.01.2002. Forskriftens § 1-10: ”For vederlagsfritt utlån til syns- og lesehemmede, hørsels- og talehemmede og personer med nedsatt førighet, kan institusjon som nevnt i § 1-1 og nærmere angitt organisasjon som Kultur- og kirke departementet bestemmer, fremstille eksemplar av utgitt litterært eller vitenskapelig verk gjennom opptak på innretning som kan gjengi det. I tilslutning til teksten kan offentliggjort kunstverk og fotografisk verk gjengis på opptaket.”

⁸ Lov om universitet og høyskoler av 01.04.2005, § 4-3 (2) i

⁹ NOU 2005:8, Likeverd og tilgjengelighet med forslag til antidiskrimineringslovgivning og vektlegging av universelle løsninger.

Denne gjennomgangen viser at en rekke utredninger og flere forskningsrapporter har blitt gjennomført, resultater og anbefalinger har blitt presentert og ut fra det arbeidsgruppen kan se er det gjort forholdsvis lite for å følge opp disse resultatene og anbefalingene.

Vi ser imidlertid at det i løpet av de 4-5 siste årene er blitt et økende fokus på funksjonshemmede generelt. Gjennom krav til kontaktpersoner og handlingsplaner for studenter med funksjonsnedsettelse og ny lovparagraf om læringsmiljøet, er også fokuset på denne studentgruppen økende.

Videre har den teknologiske utviklingen de siste årene medført at tilgjengeliggjøring og tilrettelegging av studielitteratur for syns- og lesehemmede kan gjennomføres på en mer effektiv måte både hva gjelder omfang og kostnader. Det er arbeidsgruppens vurdering at dette primært er et spørsmål om en mest mulig hensiktsmessig organisering av sektoren, samt noe økonomiske bidrag (jfr de anbefalte tiltakspunktene i kap. 3).

2.3 Evaluering av Kvalitetsreformen

Kvalitetsreformen ble innført i norsk høyere utdanning i 2003 (St. meld. nr. 27 (2000-2001)). Et hovedelement ved reformen er høyere kvalitet og intensitet i studiene, tettere oppfølging og bruk av nye evalueringsformer. Det er lagt økt vekt på at studentene selv skal fremskaffe litteratur til obligatoriske oppgaver og eksamen. Når det er snakk om økt bruk av litteratur gjelder dette også artikler og deler av bøker. For at studentene skal kunne vurdere hvilken litteratur de ønsker å bruke i tillegg til pensumlitteraturen må de kunne lese kortere utdrag av bøkene. Dette lar seg vanskelig gjennomføre for studenter som har behov for tilgjengelig og tilrettelagt litteratur. I tillegg er eksamener og obligatoriske innleveringer midt i semesteret blitt vanlig på de fleste programmene.

2.3.1 Studiehverdagen for studenter med funksjonsnedsettelse etter innføringen av Kvalitetsreformen

I rapporten "Høyere utdanning – tilgjengelig for alle?" har NIFU STEP (Brandt 2005) gjennomført en intervjuundersøkelse, der formålet blant annet var å få kjennskap til hvordan studenter med funksjonsnedsettelse opplever studiehverdagen etter Kvalitetsreformen. Forhold som ny gradsstruktur, nye undervisningsmetoder, nye eksamens- og evalueringsformer og krav til økt innsats på kortere tid er i fokus.

Resultatene fra undersøkelsen viser at studenter opplever reformen svært forskjellig etter hvilken funksjonsnedsettelse det dreier seg om og hvordan utdanningsinstitusjonen håndterer Kvalitetsreformen. I undersøkelsen har det framkommet både positive og negative opplevelser med reformen blant

studentene. Blinde og svaksynte studenter og studenter med lese- og skrivevansker møter noen av de samme barrierene i forhold til studielitteratursituasjonen.

De positive opplevelser med reformen studentene gir uttrykk for er; tettere oppfølging, nye eksamens- og evalueringsformer og gruppebasert opplæring. Et aspekt ved gruppebasert undervisning er at studentene kan bygge sosiale nettverk. Dette kan være en ekstra motivasjon til å gjennomføre studiene på normert tid.

Noen av de negative opplevelsene studentene gir uttrykk for har også vært problematiske før Kvalitetsreformen ble innført, som for eksempel manglende studielitteratur for syns- og lesehemmede studenter. Flere synshemmede studenter opplever at studielitteraturen ikke er klar før rett før/like etter eksamen. Studenter med dysleksi har fortsatt ikke produksjonsrett hos NLB og opplever i likhet med synshemmede studenter, at tidspresset har blitt større når det gjelder obligatoriske innleveringer, gruppeoppgaver og midttermeksamener (Brandt 2005).

Pedagogiske tiltak som er iverksatt for å nå Kvalitetsreformens mål har medført en reduksjon i fleksibiliteten av studieløpet. Ut fra det studentene har fortalt, er behovet for tilrettelegging ikke vesentlig endret i forhold til tidligere, men det er nå mer avgjørende at tiltakene settes inn på riktig tidspunkt hvis studentene skal ha mulighet til å gjennomføre studiene på normert tid. Utgangspunktet er at alle studenter skal få en tettere oppfølging enn tidligere og i det ligger mer tilrettelegging for alle. Dette stiller større krav til lærestedets tilrettelegging (Brandt 2005).

2.3.2 Studielitteratur

Syns- og lesehemmede studenter som har behov for å få tilrettelagt litteratur gjennom Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek (NLB), er avhengig av å få tilgang til litteraturlistene i god tid før studiestart. Noen studenter er også avhengig av å ha kontakt med fagpersoner i forkant av at listene sendes inn til NLB. Dette for å prioritere hvilken litteratur studentene skal få tilrettelagt, i og med at ikke all studielitteratur kan tilrettelegges på grunn av kapasitetsbegrensninger hos NLB. Dette kan forsinke studentenes muligheter til å sende inn litteraturlistene tidlig. På grunn av stor pågang ved NLB i semesterstartperiodene blir studentene oppfordret til å sende inn litteraturlistene så tidlig som mulig, slik at NLB kan starte sin produksjon og få tilrettelagt studielitteraturen etter studentenes behov. NLB bruker i "pressperioder" ofte for lang tid før studentene får den tilrettelagte studielitteraturen og studenter har opplevd at den tilrettelagte studielitteraturen kommer for sent til at den kan brukes i for eksempel

oppgavebesvarelser eller eksamen. Dette har vært et problem også før Kvalitetsreformen.

I Rapporten "Høyere utdanning – tilgjengelig for alle?" vises eksempler på at utdanningsinstitusjonene gir ut litteraturlistene sent og at listene endres på kort varsel. Det synliggjøres at dette skaper problemer for synshemmede studenter i forhold til å få tilrettelagt studielitteratur gjennom NLB i tide. Kvalitetsreformen har tydeliggjort dette problemet ved at studentene har flere oppgaveinnleveringer i løpet av semesteret og studentene er derfor i større grad avhengige av å få studielitteraturen raskere enn tidligere for innlevering av oppgaver. Tidsaspektet er derfor viktigere etter Kvalitetsreformen når det gjelder utlevering av tilrettelagt studielitteratur.

Som en følge av at pensumlistene var sent tilgjengelige for studentene, sendte UFD brev til samtlige høyere utdanningsinstitusjoner der institusjonene ble bedt om å sørge for å ha litteraturlistene klare slik at disse kan sendes NLB i god tid før semesterstart (pressemelding nr 48.05; www.odin.dep.no/ufd/norsk/aktuelt/pressemeldinger, datert 6.7.2005).

Kvalitetsreformen har ført til etablering av flere ulike emner og emnegrupper med kombinasjoner av emner fra ett eller flere fagområder. Dette har igjen gjort at behovet for universelt utformet og tilrettelagt studielitteratur i et lesbart elektronisk format har blitt større enn tidligere. Flere emner og emnegrupper gjør at flere titler må behandles. Pågangen til NLB har økt etter Kvalitetsreformen. Disse endringene har medført at mye studielitteratur nå er på under 30 sider.¹⁰ Dette er problematisk, da NLB har valgt å ikke produsere artikler som er under 30 sider. NLB opplyser imidlertid at artikler samlet i kompendier blir behandlet som en bok, selv om de enkeltstående artiklene er under 30 sider.

Etter innføringen av Kvalitetsreformen opplever synshemmede studenter det som mer problematisk at NLB ikke produserer tilleggs litteratur (Brandt 2005). Dette kan bety at studenter ikke får besvart oppgaver på en tilfredsstillende måte.

Oppnåelse av en toppkarakter forutsetter bruk av litteratur utover kjernepensum. Om syns- og lesehemmede ikke kan nyttiggjøre seg slik litteratur, medfører dette en diskriminering av syns- og lesehemmede og det fratras dem retten til lik utdanning.

Studenter uten produksjonsrett er avhengig av at det er noen med produksjonsrett som allerede har fått produsert ønsket faglitteratur. Siden

¹⁰ Opplysningen er hentet fra NIFU STEP- rapporten "Høyere utdanning – tilgjengelig for alle?" (Brandt 2005)

det etter Kvalitetsreformen er flere kurs og emner enn det var tidligere, er risikoen for at slik faglitteratur ikke foreligger stor. Flere studenter forteller at de må bruke mye tid og energi på selv å skaffe til veie studielitteratur og annet opplæringsmaterieell (Brandt 2005). Dette resulterer i mindre tid til eksamenslesing og oppgaveskriving.

2.4 Bibliotek tjenester før og etter kvalitetsreformen.

Det har vært en betydelig vekst i utlån og besøk ved norske universitets- og høyskolebibliotek bare de siste fire-fem årene, også når det gjelder utlån (nedlasting) og bruk av digitale medier. Veksten i utlån og besøk kan ses i sammenheng med Kvalitetsreformen, som har ført til økt bruk av bibliotekenes samlinger og tjenester. Utviklingen går i retning av at tidsskrift, bøker, referansedatabaser og oppslagsverk i tillegg til andre mindre nisjeprodukter etter hvert primært foreligger i elektronisk form.

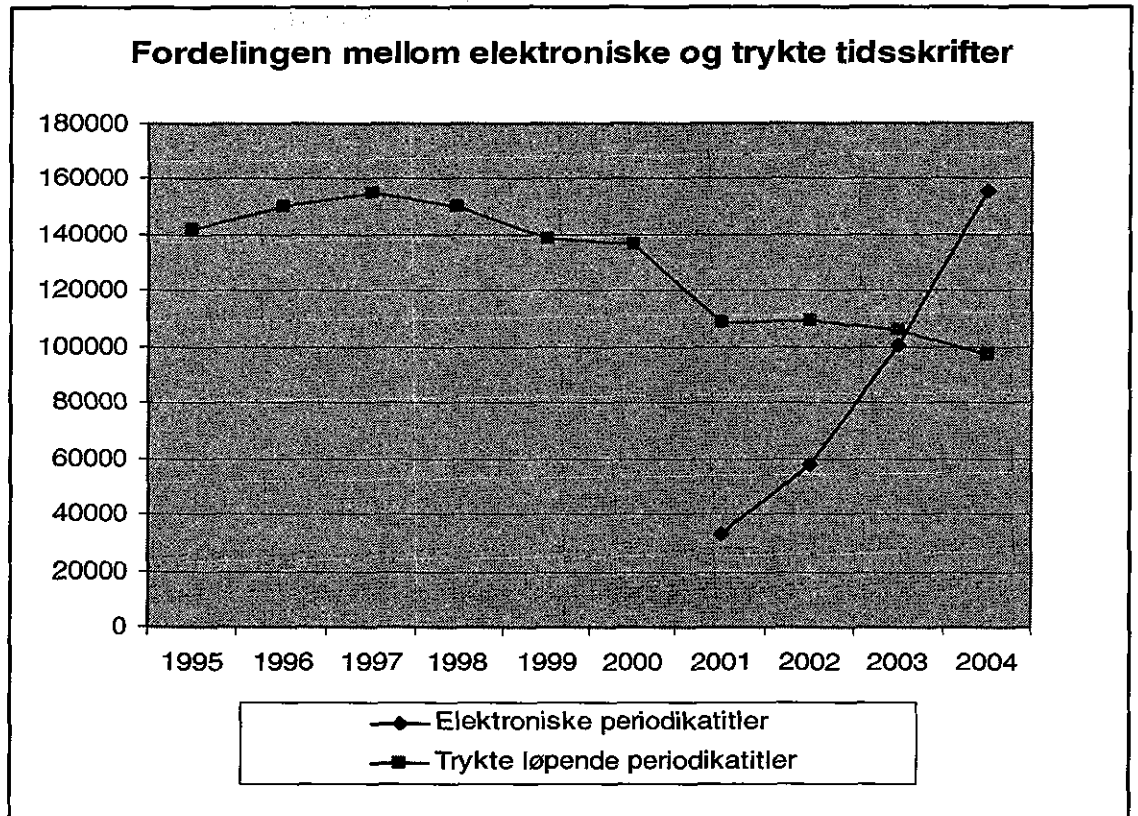
Grafen på neste side viser blant annet en sterk vekst i antallet elektroniske periodikatitler ved universitets- og høyskolebibliotekene etter 2001. Enklere tilgang til elektroniske ressurser ser ut til å føre til en sterk økning i utlånstallene, inklusive registrerte nedlastinger.

Universitets- og høyskolerådet har lagt fram resultatene av en kartlegging av UH-bibliotekenes rolle i forbindelse med implementeringen av kvalitetsreformen:

(<http://www.uhr.no/utvalg/bibliotek/Notatkvalitetsreformen2004.htm>)

Denne kartleggingen viser blant annet at UH-bibliotekene opplever at studentene er mer aktive bibliotekbrukere enn tidligere. UH-bibliotekene opplever en dreining mot kjøp av elektroniske vitenkilder, og mener at omleggingen fra analoge til digitale samlinger vil bli mer fremtredende i årene som kommer. Publisering av for eksempel tidsskriftsartikler og forskningsresultater skjer i overveiende grad elektronisk – feltet er i endring.

Dette samsvarer med resultatene av den statistikken ABM-utvikling har innhentet for fag- og forskningsbibliotekene. I 2004 hadde fag- og forskningsbibliotekene rundt 45 millioner enheter i sine samlinger. I tillegg til de fysiske enhetene har fag- og forskningsbibliotekene også omfattende samlinger av digitale dokumenter, databaser og løpende tidsskriftsartitler. De digitale dokumentene utgjorde om lag 11,8 millioner dokumenter ved utgangen av 2004. (<http://www.ssb.no/ffbibl/>).

Grafen under viser at antallet elektroniske tidsskrifter ved universitets- og høyskolebibliotekene har økt kraftig bare de siste fem årene, mens antallet trykte tidsskrifter synker gradvis.

Antall abonnement på elektroniske tidsskrifter. 1995 - 2004

Kilde: ABM-utvikling

Bruken av bibliotekenes samlinger og tjenester øker – over en tiårsperiode har det skjedd nesten en dobling av utlån og nedlastinger, og vi ser at det er universitetsbibliotekene og bibliotekene ved de statlige høyskolene som har hatt den sterkeste veksten i utlån:

	I alt	Universitetsbibliotek	Statlige høyskolebibliotek	Andre høyskolebibliotek	Viten-skapelige bibliotek	Offentlige spesialbibliotek	Private spesialbibliotek
1995	3 302 198	1 446 997	985 248	61 498	266 176	469 869	72 410
1996	3 666 072	1 538 609	1 131 209	60 696	307 445	521 035	107 078
1997	3 529 323	1 471 762	1 170 183	56 855	310 368	404 426	115 729
1998	3 654 440	1 450 460	1 219 631	65 218	315 510	492 772	110 849
1999	3 899 759	1 504 061	1 264 729	66 193	442 114	509 703	112 959
2000	3 903 615	1 519 912	1 318 958	64 326	461 362	463 133	75 924
2001	5 093 518	1 475 621	2 747 403	72 448	270 851	437 907	89 288
2002	4 251 804	1 920 368	1 451 860	59 943	295 713	452 953	70 967
2003	5 481 560	2 921 575	1 600 122	72 222	310 310	442 526	134 805
2004	6 339 544	3 447 465	1 836 920	76 751	420 737	432 003	125 668

Utlån (utlån og nedlastinger) i fag- og forskningsbibliotek. 1995-2004.

Kilde: ABM-utvikling

Årsaken til økningen i utlån og besøk finner man sannsynligvis både i at kvalitetsreformen har ført til økt behov for bibliotekenes tjenester og ressurser, men også i at overgangen mot elektroniske ressurser har gitt studentene en enklere tilgang til disse ressursene. De endringer kvalitetsreformen har ført til for studiehverdagen har også fått betydning for bibliotekenes tjenestetilbud. Mange studenter har behov for rask tilgang til relevant faglitteratur, fleksibilitet i læringssituasjonen og økt samhandling med medstudenter. Dette er behov som syns- og lesehemmede studenter har, og der de på lik linje med alle studenter skal kunne få sine behov dekket av universitets- og høyskolebibliotekene. Flere og flere av de tradisjonelle bibliotekjentene blir elektroniske, for eksempel online referansetjenester, databaser, kataloger for søk i samlingene eller formidling av digitale læringsressurser.

Engelsk er det dominerende språket i fag- og forskningsbibliotekenes digitale ressurser (dokumenter, databaser og tidsskrift). For å eksemplifisere omfanget ble det ved Læringssentrene ved Høgskolen i Oslo, HiO, i 2005 lastet ned 37 000 artikler (grovt anslått til å 10 sider) og 52 000 abstracts (å ca ½ side) og i all hovedsak var dette engelskspråklig litteratur. Med andre ord nærmere 500 000 sider utenlandsk faglitteratur i digital form. Norske digitale ressurser (blant annet: IDUNN for tidsskrifter og Retriever

for aviser) kan ikke tallfestes på samme måte. Bruksstatistikken her sier bare noe om antall oppslag.

Biblioteket er ikke bare en formidler av kunnskapskilder, men også en møteplass og en arbeidsplass. Universitets- og høyskolebibliotekene satser mange steder på læringscentermodellen. Et læringscenter baserer seg i korte trekk på ideen om at studentene skal finne flest mulig av de tjenester de trenger i en studiesituasjon på samme sted: Bibliotekstjenester, IT-støttetjenester og IT-baserte lærings- og ferdighetsverktøy. Et læringscenter er et sted for faglig integrering mellom undervisningspersonale og studenter fra ulike avdelinger, IT-personale og bibliotekpersonale, og et sted for aktiv læring. Læringscenteret skal gi tilgang på oppdaterte informasjonsressurser, veiledning og service, og skal bidra til å skape et spennende læringsmiljø – for alle.

2.4.1 Lisensavtaler for elektroniske ressurser og fjernlån av elektroniske dokumenter

ABM-utvikling forhandler frem lisensavtaler med leverandører av nettbaserte elektroniske informasjonsprodukter på vegne av grupper av deltakerinstitusjoner fra offentlig sektor, blant annet universitets- og høyskolebibliotek. En del universitet og høyskoler forhandler i tillegg frem slike lisensavtaler selv for nettbaserte elektroniske biblioteksressurser som ikke omfattes av avtalene inngått av ABM-utvikling..

Formålet med ABM-utviklings fremforhandling av konsortieavtaler er at prisen for tilgang til de aktuelle produktene skal være rimeligere enn det institusjonene må betale for å inngå abonnement på egen hånd, men det kan også stilles andre krav til leverandørene. ABM-utvikling følger internasjonale retningslinjer når det gjelder konsortieavtaler og lisensarbeid. Dagens lisensavtaler ivaretar langt på vei muligheten for å gjøre ressursene tilgjengelig for syns- og lesehemmede studenter, dels gjennom tekniske kriterier, dels gjennom for eksempel krav til fjernlån. Det er likevel mulig å påvirke leverandørene til forbedret tilgjengelighet og bedre brukergrensesnitt gjennom selve forhandlingene.

Fjernlån mellom bibliotekene omfatter både fysisk og digitalt materiale. Eksterne brukere vil ha en begrenset tilgang til lisensiert materiale. De norske konsortieavtalene stiller krav om anledning for fjernlån, men da i form av fysiske kopier. Opphavsrettslige spørsmål i forbindelse med formidling av elektroniske dokumenter er foreløpig ikke løst. Det stilles krav til at fjernlånte elektroniske dokumenter kun skal gjøres tilgjengelig for bestillende låner i bestiller-bibliotekets egne lokaler.

2.4.2. Digitaliseringsprosjektet til Nasjonalbiblioteket

Nasjonalbiblioteket har startet en storstilt digitalisering av den norske kulturarven. Over en 10-12 års periode skal hele boksamlingen til Nasjonalbiblioteket på ca. 350-400 000 titler skannes og digitaliseres. Dette arbeidet skal skje i nært samarbeid med rettighetshaverne til verkene. Årlige kostnader er stipulert til 35-40 millioner kroner, som delvis finansieres av Nasjonalbiblioteket selv og delvis skal finansieres ved egne bevilgninger fra Kulturdepartementet. Se også:

http://www.nb.no/aktuelt/det_digitale_nasjonalbiblioteket

Dette er et unikt prosjekt i europeisk sammenheng, både med tanke på omfanget av digitaliseringen og i måten de digitale filene er tenkt benyttet. Det dreier seg ikke om en bibliotekdatabase, men snarere om et "digitale depot", hvor digitale gjengivelser av verker, så vel rettighetsbelagte som verker som er falt i det fri, vil ligge klare for bruk for ulike formål. Hvilke formål, og på hvilken måte de digitale filene skal nyttiggjøres vil bli gjenstand for diskusjon mellom involverte parter i tiden fremover. Det er på det rene at det er snakk om en bruk som går ut over det rent bibliotekfaglige; også kommersiell utnyttelse er aktuelt.

I tillegg til innskanning og digital konvertering av eksisterende litteratur, er det for tiden konkrete diskusjoner rundt muligheten for å endre pliktavleveringsloven slik at fremtidig avlevering til Nasjonalbiblioteket også skal omfatte de digitale filene *som ligger til grunn for* de fysiske produktene. En slik digital avlevering vil sikre at Nasjonalbibliotekets digitale depot blir fylt opp med nyproduksjoner uten at det er nødvendig å gå veien om skanning og konvertering. Den digitale avleveringen vil skje i henhold til filstandarder som utarbeides av Nasjonalbiblioteket i samråd med leverandørene av materialet.

I den grad det dreier seg om filer som er gjengivelser av rettighetsbelagt materiale, vil den fremtidige utnyttelsen av disse filene skje etter samråd med rettighetshavernes organisasjoner. Parallelt med innskannings- og konverteringsarbeidet og arbeidet med en mulig digital avlevering, vil det derfor bli etablert råd og utvalg bestående av representanter for de involverte parter som sammen skal finne frem til egnede måter å nyttiggjøre/offentliggjøre materialet på.

2.4.3 Prosjektet Det tilgjengelige bibliotek

Det tilgjengelige bibliotek har vært et flerårig samarbeidsprosjekt der det ble etablert en egen universelt utformet publikumstjeneste ved tre

folkebibliotek.¹¹ Hensikten med prosjektet var å gi bibliotekbrukere med nedsatt funksjonsevne samme adgang til biblioteket og bibliotekets tjenester som andre. Fokus i arbeidet ble rettet både mot å bedre tilgjengeligheten i det fysiske miljø, til de tradisjonelle samlingene, og til bibliotekets elektroniske tjenester. Bibliotekets brukere har fått hjelp og veiledning av egne "funksjonskonsulenter" – hjelp til for eksempel å skanne tekst og konvertere til punktskrift eller syntetisk tale, veiledning i bruk av teknisk utstyr, og informasjon om de muligheter utstyret åpner for. I Sverige har man gode erfaringer med tilsvarende tjenester i universitets- og høyskolebibliotek, der bibliotekenes samlinger har blitt gjort tilgjengelig for studenter med nedsatt funksjonsevne ved å stille teknisk utstyr og tekniske konsulenter til disposisjon i fagbiblioteket.

Når flere og flere studenter henvender seg til studiebiblioteket for å få tilgang til studielitteratur og andre bibliotekstjenester, vil det stille større krav til at bibliotekene inkluderer alle studenter i sitt tilbud, uavhengig av den enkeltes funksjonsevne. I tillegg til at det må legges økt vekt på anskaffelse av universelt utformet litteratur, vil det være behov for å kunne gi rask tilgang til materiale.

2.5 Rettighetssituasjonen: Gjeldende rett etter endringene i Åndsverkloven

Her skal vi bare kortfattet gjengi de viktigste, mest relevante delene av åndsverkloven og hva som er rettighetssituasjonen. For utfyllende kommentarer vises til vedlegg 2.

Aktuelle lovbestemmelser er paragrafene 1, 2, 17 og 17a.

2.5.1 Hovedregelen

Åndsverkloven gir i utgangspunktet opphavsmannen eneretten til selv å disponere over sitt åndsverk i den perioden som verket nyter vern: i opphavsmannens levetid og 70 år etter utløpet av det året vedkommende døde. Dette står i § 1:

§ 1. "Den som skaper et åndsverk, har opphavsrett til verket."

Videre gir Loven (i § 2) opphavsmannen enerett til å fremstille eksemplarer av verket (uansett om det er analogt eller digitalt), samt eneretten til å gjøre verket tilgjengelig for allmennheten:

¹¹ Se omtale på <http://www.abm-utvikling.no/prosjekter/Interne/ABM/tilgjengelighet/index.html>

§ 2. "Opphavsretten gir innen de grenser som er angitt i denne lov, enerett til å råde over åndsverket ved å fremstille varig eller midlertidig eksemplar av det og ved å gjøre det tilgjengelig for allmennheten, i opprinnelig eller endret skikkelse, i oversettelse eller bearbeidelse, i annen litteratur- eller kunstart eller i annen teknikk.

Som fremstilling av eksemplar regnes også overføring til innretning som kan gjengi verket."

Det siste leddet i § 2 angir at eksemplarfremstillingen ikke er begrenset til et gitt sett med medier, men at ethvert egnet medium kan nyttes, herunder elektronisk gjengivelse.

2.5.2 Lånereglene

For å møte spesifikke samfunnsbehov, blir opphavsmannens enerett avgrenset i åndsverklovens kapittel 2 av de såkalte lånereglene. Her skal særlig nevnes § 17 – Eksemplarfremstilling til bruk for funksjonshemmede og § 17a – Tvangslisens for fremstilling og bruk av opptak for funksjonshemmede.

2.5.2.1 § 17 – Eksemplarfremstilling til bruk for funksjonshemmede

Åndsverkloven § 17 lyder:

Eksemplarfremstilling til bruk for funksjonshemmede

§ 17. Av utgitt litterært eller vitenskapelig verk eller musikkverk kan det i annen form enn lydopptak fremstilles eksemplar bestemt til bruk for blinde, svaksynte og andre som på grunn av funksjonshemning ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte. Utgitt litterært eller vitenskapelig verk kan gjengis på film, med eller uten lyd, bestemt til bruk for hørsels- eller talehemmede. Bestemmelsen gjelder ikke for ervervsmessig bruk.

Bestemmelsene i første ledd gir ikke rett til kopiering av eksemplar som andre har fremstilt med særlig henblikk på bruk som der nevnt.

2.5.2.2 § 17a – Tvangslisens for fremstilling og bruk av opptak for funksjonshemmede

Åndsverkloven § 17a lyder:

§ 17a. Kongen kan bestemme at nærmere angitt organisasjon og bibliotek for vederlagsfri bruk for funksjonshemmede skal ha rett til på nærmere fastsatte

vilkår å fremstille eksemplar av utgitt litterært eller vitenskapelig verk gjennom opptak på innretning som kan gjengi det. I tilslutning til teksten kan offentliggjort kunstverk og offentliggjort fotografisk verk gjengis på opptaket. Opphavsmannen har krav på vederlag som utredes av staten. Bestemmelsen gjelder ikke for ervervsmessig bruk.

I høringsutkast om endring av forskrift til Åndsverkloven av 9. januar 2007 finner man en del presiseringer i forhold til bruk av §17a. Der presiseres blant annet at retten til eksemplarfremstillingen også omfatter digitale eksemplar. Det presiseres også at selv om ordlyden er endret fra "utlån" til "bruk" så er det fortsatt en forutsetning at funksjonshemmede bare skal ha tilgang til eksemplaret i en tidsbegrenset periode, som ved et vanlig fysisk lån.

Adgangen til opptak gjelder ikke for verk hvor opptak av tilsvarende egnethet kan skaffes fra vanlig utsalgssted.

Lovparagrafen gjelder alle personer som på grunn av funksjonshemming ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte.

2.5.3 Nærmere om Lovens anvendelse av begrepet "funksjonshemmet"

§ 17 og 17a er særskilte paragrafer som skal sikre tilgang til litteratur for funksjonshemmede. Det har her skjedd en utvidelse av hvilke samfunnsgrupper som bestemmelsen omfatter. Fra kun å gjelde blinde- og svaksynte, omhandler paragrafen nå "funksjonshemmede". Det er et vilkår at funksjonshemmingen gjør at personen ikke kan tilegne seg verket på ordinær måte, og derved fordrer *et særskilt tilrettelagt eksemplar* av verket. Dette kan omfatte, bl.a. personer med diagnostisert dysleksi eller en bevegelseshemming som innebærer at de ikke kan tilegne seg verket i den form det er utgitt.

Det er omstridt hva som i denne sammenhengen legges i begrepene "diagnostisert dysleksi" og "bevegelseshemmede". Når man også legger til grunn at de som skal tilrettelegge litteratur etter § 17 og 17 a har et selvstendig ansvar for å påse at slik litteratur kun gis til dem som er berettiget etter denne paragrafen, er en nærmere presisering av begrepene påkrevd.

Uansett er det hevet over enhver tvil at antallet personer som nå har rettigheter knyttet til disse paragrafer er vesentlig utvidet. Fra å gjelde noen hundre personer anslås antallet nå til å omfatte et sted mellom 3 % og 5 % av den norske befolkning.

2.5.4 Oppsummering

For å imøtekomme de aktuelle behov om tilgjengelig og tilrettelagt faglitteratur, ser det ut til at det er kommersielle løsninger, kombinert med lånereglene, som vil gi varige resultater for syns- og lesehemmede. Lånereglene er ikke alene dekkende, både av kapasitetsmessige og økonomiske årsaker.

§ 17 og 17a hjelper et stykke på vei i forhold til de problemstillinger som utvalget peker på i dette dokumentet. Disse paragrafene hjemler tilrettelegging av litteratur for funksjonshemmede. Men i forhold til tilrettelegging er manglende ressurstilgang en begrensende faktor.

Som vi også vil se, vil det for en rekke syns- og lesehemmede personer *ikke være nødvendig med ytterligere tilrettelegging*. Det primære for mange studenter er at verket finnes i et tilgjengelig format. Videre vil også syns- og lesehemmede personer kunne ønske å *eie* et tilgjengeliggjort verk. I disse tilfellene kommer ikke paragrafene 17 og 17a til anvendelse. Det må i stedet skje en *tilgjengeliggjøring* basert på paragrafene 1 og 2 i samme lov.

2.6 Teknologi

2.6.1 Elektroniske formater – Tilgjengelig litteratur

Ved hjelp av en PC med programvare kan blinde studenter lese digitale gjengivelser av studielitteratur ved bruk av punktleselist eller ved at teksten framkommer som syntetisk tale. Svaksynte studenter bruker ofte forstørring av skriften, gjerne i supplement til den syntetiske talen, for å kunne lese det som står på skjermen. Mange lesehemmede har, som svaksynte, behov for forstørring og syntetisk tale for lesing av digital studielitteratur. På denne måten blir all tekst som kommer opp på skjermen gjort tilgjengelig. Grafikk lar seg som regel ikke gjengi med punktleselist eller syntetisk tale.

I dag er kildene til all produksjon av trykt materiale *digitale filer* i ulike formater. Det er derfor teknologisk mulig å gjøre disse filene tilgjengelige. Fram til dags dato er det ikke fastsatt en enhetlig standard for hvordan slike digitale grunnlagsfiler skal se ut. Produsenter av studielitteratur i trykte versjoner, på offentlige nettsteder og i databaser opererer derfor med et knippe filformater, noe som gjør at ikke alt materialet er tilgjengelig via punktleselist, syntetisk tale og forstørring.

Leselister, skjermlesere og syntetisk tale er noe en synshemmet student har *tilgang til via folketrygdloven*. Ved å benytte dette utstyret har synshemmede studenter det utstyret som er nødvendig og trenger bare tilgjengelige filer.

Studenter med dysleksi har vanskeligere tilgang på hjelpemidler. Det er ingen automatikk i at studenter med dysleksi som melder behov for lesetekniske hjelpemidler får dette. Regelverket er for upresist og fører til ulik fortolkning og praksis på hjelpemiddelsentralene.

Fornyings- og administrasjonsdepartementet (FAD) har tatt et initiativ overfor Microsoft for å få tilrettelagt norsk taleprogram (talesyntese) på bokmål og nynorsk for Windows. I følge en pressemelding fra FAD vil norske Windowsbrukere i løpet av 2007 kunne laste ned programvare for talesyntese uten ekstra kostnader (pressemelding fra FAD nr 49/2006). Selv om ikke alle studenter bruker eller har tilgang til Windows, vil dette kunne lette situasjonen for en del syns og lesehemmede studenter. Det er imidlertid viktig å være oppmerksom på at kvaliteten på denne talesyntesen ikke på noen måte kan sammenlignes med kvaliteten på spesialprogrammene.

2.6.2 DAISY – Tilrettelagt litteratur

DAISY står for - Digitalt Audio-basert InformasjonsSYstem - og er en internasjonal standard basert på åpen kildekode og benyttes i dag i nær 30 land. DAISY har til hensikt å være en multimedia-representasjon av en papirpublikasjon. Den er utviklet for blinde og svaksynte, men benyttes i dag også av mennesker med alle typer lesehemninger. Ved hjelp av DAISY-formatet og en DAISY-spiller kan leseren på en enkel måte navigere seg i lydboken. En DAISY-spiller er en teknisk enhet eller en programvare på PC. Navigasjonsalternativer er normalt flytting direkte til en side eller til et kapittel/underkapittel.

En publikasjon i DAISY-format kan tilrettelegges på flere måter. Under følger en hovedinndeling i tilretteleggingsalternativer og bruksmåte.

DAISY-lydbok: Publikasjon tilrettelagt i ren lydversjon. Lydfiler er normalt komprimert til mp3-format, noe som medfører at de fleste lydbøker får plass på en CD-ROM. I tillegg til å være spillbar på en DAISY-spiller, kan også lydboken spilles av på enheter som har støtte for mp3. Navigeringsfunksjonalitet vil være avgrenset til flytting mellom de enkelte mp3-filene.

Lydfiler kan være basert på menneskelig tale eller syntetisk tale.

DAISY-fulltekstbok: Publikasjon tilrettelagt med kombinasjon tekst/lyd. Kun i DAISY-spillere for PC vil leser få presentert boken med lyd og tekst synkronisert. Normalt presenteres en utheving på setningsnivå som gjør at den enkelte setning kan leses samtidig som man hører setningen opplest. En fulltekstbok kan også benyttes som en ren lydbok, eksempelvis på en mp3-spiller, dvs som en DAISY-lydbok.

Videre inneholder fulltekstboken også en ren tekstversjon. Tekstversjonen kan åpnes i et ordinært tekstbehandlerprogram på PC og leses derfra. Leseren har dermed mulighet til å benytte ordinære leseverktøy som punktleselist, forstøringsprogrammer og talesyntese på PC til å lese tekstversjonen av fulltekstboken.

2.6.3 IKT

a) E-læringssystemer

Elektroniske læringsplattformer eller «Learning Management System» (LMS) er samlebetegnelsen for ulike systemer som har det til felles at de skal organisere prosesser rundt læring.

Universitet og høyskoler har i stor grad tatt i bruk ulike former for e-læringssystemer, som *It's learning* og *Classfronter*. Disse blir benyttet i undervisningen, som informasjonskilde, "fagbibliotek", kommunikasjon mellom studentgrupper og veileder, samt til innlevering av oppgaver. *It's learning* har lagt ned et betydelig arbeid for å gjøre læringsplattformen tilgjengelig for studenter som benytter syntetisk tale, forstørring og punktleselist. *Classfronter* har ikke i samme grad satset på tilgjengelighet, men har satt seg som mål å få tilpasset sitt produkt til internasjonale retningslinjer for tilgjengelighet innen februar 2007. I rapporten "Høyere utdanning – tilgjengelig for alle" fremkom det at synshemmede studenter hadde vansker med å bruke e-læringssystemer (Brandt 2005).

Dokumenter som legges ut i e-læringssystemene presenteres ofte i en form som delvis ekskluderer studenter som bruker punktleselist, forstørring og talesyntese. Eksempler på slike filformater er Powerpoint, pdf-filer og andre bildebaserte fremstillingsmetoder.

b) Nettsider

Utdanningsinstitusjonenes internettsider følger heller ikke alltid de internasjonale retningslinjene for tilgjengelighet. Nettsidene skaper derfor de samme barrierene som nevnt i forrige avsnitt.

Det er også blitt vanlig med applikasjoner på studiestedenes nettsider. Nye studenter må for eksempel registrere seg på nettet via StudWeb. Mange studentevalueringer foregår også gjennom nettbaserte spørreundersøkelser. Ingen standardiserte tilgjengelighetskrav stilles til applikasjonene. Studenter som bruker punktleselist, forstørring og talesyntese er derfor ofte avhengige av hjelp når de må forholde seg til slike applikasjoner.

2.7 Dagens studielitteraturtilbud til syns- og lesehemmede

2.7.1 Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek

Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek (NLB) har som hovedoppgave å yte bibliotektenester til blinde og svaksynte så vel som andre lesehemmede når dette ikke går ut over primærbrukerne. Ved NLB er det etablert en avdeling for studielitteratur. Av ressurshensyn er det kun synshemmede studenter som har produksjonsrett hos NLB. Denne retten omfatter pensumlitteratur, ikke tilleggslitteratur. Dette skillet er ikke lenger operasjonelt, og lar seg ikke anvende i tråd med litteraturlistene etter Kvalitetsreformen. Dyslektikere, andre lesehemmede og syns- og lesehemmede yrkesaktive har kun lånerett til allerede produsert faglitteratur.

I forhold til synshemmede studenter utgjør studenter med ulike lesehemninger en mye større gruppe, hvorav dyslektikerne utgjør størstedelen. Likevel har ikke NLB annet enn tilbud om utlån til disse studentene. Dette kan begrense studentenes utdanningsvalg og/eller forhindre dem i å gjennomføre valgte studier.

Tabellene nedenfor gir en oversikt over utviklingen av produksjon og utlån.

Produksjonsrett - studielitteratur

År	Antall synshem. stud.	Antall pensumlister
2003	50	89
2004	81	106
2005	65	85
2006	76	89

Uten produksjonsrett

År	Antall personer	Antall pensumlister
2003	112	112
2004	146	161
2005	205	223
2006	204	223

Produksjon av studielitteratur

År	Produsert stud.litt. i antall titler
2004	331
2005	379
2006	369

Hovedsakelig baseres produksjonen av studielitteratur på innlesing med profesjonelle innlesere i lydstudio. I 2006 produserte studieavdelingen 65 % av lydbøkene ved bruk av innlesning med menneskelig stemme, mens 35 % av lydbøkene ble produsert med syntetisk tale. Kun et fåtall bøker lages nå i punktskrift på papir.

Utlån av studielitteratur

Vi har ikke skilt mellom studenter med og uten produksjonsrett i utlån men på typer bøker.

År	Utlån av studielitteratur			
	Lydbøker *	Punktskrift	Punkt-noter	Elektroniske bøker
2001	1876	90	24	23
2002	2019	24	115	146
2003	2232	29	65	120
2004	2448	15	52	144
2005	2750	6	33	104
2006	3228	1	0	44

*) Summen av lydbøker i kassett og Daisy-format. Det lånes nå unntaksvis ut lydbøker i kassettformat.

2.7.1.1 Finansiering av NLB

NLBs virksomhet finansieres over KKD's budsjett. Det ble satt av totalt ca 37 mill til NLB over statsbudsjettet (jfr St prp nr 1 (2005-2006)). Budsjettet for 2007 innebærer ingen reell økning i disponible midler. I budsjettet for 2002-2003 overførte daværende UFD, som en del av Kvalitetsreformen, 2 mill til KKD. Formålet var å bedre studielitteraturproduksjonen ved biblioteket.

I 2006 var de totale kostnader for produksjon og utlån av studielitteratur ca. 12,2 millioner kroner. Dagens kostnader per produserte tittel studielitteratur oppgis til ca. kr. 23 000.

Ressursbruken ved produksjonen av studielitteratur vil variere ut fra hvilke formater som benyttes (e-tekst, lydbok med syntetisk tale eller lydbok innlest med profesjonell innleser, fulltekst-/hybridbok eller punktskrift på papir). Det er også store forskjeller i volum mellom fagretningene når det gjelder kompleksitet og bruk av illustrasjoner i pensum. Matematikk er et eksempel på et av de mer ressurskrevende fagene når det gjelder tilrettelegging. Det er derfor vanskelig å konkretisere nødvendig ressursbruk for å gi et tilfredsstillende tilbud på all studielitteratur.

2.7.1.2 Samarbeidsprosjekt mellom lokale læresteder og NLB

UiO, NTNU og NLB er i gang med å etablere et samarbeidsprosjekt innenfor tilrettelegging av studielitteratur. Hensikten er å finne løsninger som forbedrer tjenestetilbudet for studenter som har behov for tilrettelagt studielitteratur. Under følger en kort skisse av sentrale momenter rundt samarbeidet.

En felles teknisk produksjonsløsning lokaliseres hos NLB. NLB har ansvar for å drifte og tilgjengeliggjøre løsningen. Produksjonsløsningen består av Daisy-Generator og norsk/engelsk talesyntese. Både UiO og NLB benytter og har benyttet denne produksjonsløsningen i 3 år.

Produksjonsløsningen er tilgjengelig via et web-grensesnitt. Det betyr at lokalt lærested selv igangsetter ønsket produksjon og selv kan laste ned ferdig produkt. Produksjonsgrunnlaget er en elektronisk fil.

Det vil bli utviklet veiledninger for bruk av produksjonsløsningen. Videre vil det bli utviklet standarder som uttrykker krav til forhåndstilrettelegging av elektronisk fil ut fra de kvalitetene/strukturen som er forventet av den tilrettede studielitteraturen. Med dette vil man også oppnå en standardisering av tilrettelegging slik at de ulike lærestedene/NLB tilrettelegger litteratur basert på samme standard.

Hensikten med denne samarbeidsløsningen er å utarbeide en løsning som åpner for at det lokale lærested selv kan ta et operativt ansvar for tilrettelegging av studielitteratur. I utgangspunktet er det naturlig at lærestedet selv tar ansvar for å tilrettelegge artikler, utdrag av litteratur, kompendier mv. Dette er lærestoff som NLB i dag ikke tilbyr tilrettelegging av. Videre er dette litteratur som det lokale lærested lettere kan skaffe til veie en elektronisk versjon av.

Den tekniske løsningen åpner for ulike typer produksjoner, men alle er basert på Daisy-versjoner. Produksjoner vil være standardisert ut fra et kriteriesett som angir egenskaper med det ferdige produktet og den tid det vil ta å tilrettelegge produktet. Studenten kan gjøre et valg basert på forventninger/krav til produkt basert på krav til struktur og leveransetid.

De lokale lærestedene må selv sørge for at tilrettelegging skjer ihht lover/avtaler om opphavsrett. Det vil bli utarbeidet veiledninger som tydelig angir hvilke rammer lærestedet må forholde seg til.

Selve produksjonen skjer sentralisert hos NLB. Imidlertid vil det lokale lærested ha det ferdige produktet tilgjengelig for nedlasting. Lærestedet kan dermed selv sørge for distribusjon til aktuell student.

Den tekniske løsningen er operativ pr i dag. Imidlertid gjenstår utarbeidelse av avtale, dokumentasjoner, veiledninger mv. Det er et klart ønske fra UiOs, NTNUs og NLBs side at dette prosjektet vil resultere i et tilbud de øvrige læresteder også vil ønske å nyttiggjøre seg.

2.7.3 Utdanningsinstitusjonene

Kvalitetsreformens organisering av studier i mindre moduler og enheter innebærer i større grad bruk av flere artikler, kompendier, og litteratur som kan være produsert ved lærestedene. Formidlingsutvalg II har i rapporten "Sammen om Kunnskap II – Operasjonalisering av indikatorer for formidling" vurdert nye indikatorer knyttet til formidling og innovasjon er nå foreslått i tilknytning til finansieringssystemet for universiteter og høyskoler. Utvalget la stor vekt på brukerrettet formidling. Forslaget har vært ute på høring, og departementet arbeider nå med å summere opp innspillene.

I brev 7. juni 2005 fra Kunnskapsdepartementet til universiteter og høyskoler ble institusjonene blant annet bedt om å legge forholdene til rette slik at egenprodusert litteratur kan tilrettelegges for de studenter som har behov for det, for å unngå at studenter blir forsinket i studiene.

Foreløpig er det ingen tegn på at det i kriteriene innarbeides krav om universell utforming (elektronisk tilgjengelige og standardiserte filformater) av den vitenskapelige produksjonen ved universitet og høyskoler. Dermed er det per dags dato tilfeldig om/hvilke publikasjoner som har en utforming som kan benyttes av syns- og lesehemmede studenter.

Omfanget av vitenskapelig publisering ved høyere utdanningsinstitusjoner var i 2004:

Utdanningsinst.	Total prod.	Tidsskriftsartikler	Bokartikler	Bøker
Universitet	7059	6363	614	82
Vitensk.høgskoler	764	665	95	4
Statlige høgskoler	980	659	291	30
Private høgskoler	185	122	60	3
Alle UH-inst.	8988	7809	1060	119

(Kilde: Database for statistikk om høyere utdanning ved Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste)¹²

¹² Egendefinert søk under tema "Vitenskapelig publisering" på nettstedet til Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste (<http://dbh.nsd.uib.no/dbh/>, utført 08.06.2006)

Ser man på prosentvis språkfordeling i de samme publikasjonene i 2004 viser det seg at norsk språkform utgjør kun 25,3 %, mens engelsk utgjør hele 67,1 %.¹³

2.7.4 Offentlige elektroniske ressurser

Elektroniske kilder til faglitteratur, som for eksempel Odin, Lovdata og Statistisk sentralbyrå, SSB, kan i stor grad brukes av syns- og lesehemmede. Mangelfulle standardiseringskrav i forhold til universell utforming kan medføre at mange syns- og lesehemmede ikke får full tilgang til dette materialet. Selv om synshemmede i utgangspunktet har tilgang til disse elektroniske kildene kan utformingen av hjemmesidene, de valgte formatene og/eller organiseringen av sidene, likevel gjøre stoffet utilgjengelig.

2.7.5 Kommersielle databaser

Databaser som for eksempel Idunn (norske tidsskrift), Ordnett (bl.a. Kunnskapsforlagets ordbøker), Gyldendals rettsdata, Store norske leksikon, Retriever (avisartikler) m.fl., kan være viktige fagkilder og hjelpemidler i studiehverdagen. Kun tilfeldigheter avgjør om selve basene og innholdet kan benyttes av syns- og lesehemmede som bruker programvare for skjermlesing for syntetisk tale, forstørret skrift eller punktleselist. Ingen standardiserte tilgjengelighetskrav pålegges produsentene.

2.7.6 Pensumtjeneste

Pensumtjeneste har eksistert siden 1993 og har spesialisert seg på å tilgjengeliggjøre faglitteratur som ikke lenger finnes i normalt salg. Pensumtjeneste benytter seg av såkalt "Print-on-Demand"-teknologi i sin produksjon av denne litteraturen.

Grunnlaget for denne produksjonen er digitale filer av faglitterære titler. Disse filene er enten overlevert direkte fra forlagenes produksjonsavdelinger, eller er fremskaffet gjennom skanning og tilrettelegging i regi av Pensumtjeneste. Pensumtjeneste besitter i dag en database med drøyt 14 000 faglitterære titler, hovedsakelig av norsk opprinnelse.

Distribusjon og salg av disse titlene er regulert gjennom avtaler med forlag og opphavsmenn. Pensumtjeneste as besitter avtaler som sikrer dem fremstillings-, produksjons-, distribusjons- og salgsrett for inntil 95 % av all norsk faglitteratur som ikke lenger finnes i normalt salg mot betaling av vederlag til forlag og opphavsmenn.

¹³ Egendefinert søk under tema "Vitenskapelig publisering" på nettstedet til Norsk Samfunnsvitenskapelig Datatjeneste (<http://dbh.nsd.uib.no/dbh/>, utført 08.06.2006)

I tillegg har Pensumtjeneste inngått avtaler med forlag og opphavsmenn som muliggjør at de eksisterende filene i deres baser¹⁴ *kan nyttiggjøres for andre formål enn vanlige bokutgivelser*, herunder digital eksemplarframstilling for nærmere spesifiserte behov og grupper.

2.7.6.1 Prosjekt i regi av Pensumtjeneste

Utdannings- og forskningsdepartementet (nå Kunnskapsdepartementet) ga i 2005 støtte til et prosjekt i regi av Pensumtjeneste om organisering og tilrettelegging av faglitteratur.

Prosjektet ser på hvordan man enklest mulig kan gjøre eksisterende og fremtidig faglitteratur tilgjengelig for syns- og lesehemmede studenter og yrkesaktive. Målsettingen er å få skissert hvordan man kan oppnå et scenario hvor hvilken som helst syns- og lesehemmet skal kunne gå til et hvilket som helst bibliotek eller til en hvilken som helst bokhandel og skaffe seg en hvilken som helst norsk faglitterær utgivelse, tilgjengelig for seg på samme måte som øvrige bokutgivelser er tilgjengelige for personer uten syns- og lesehemninger.

Foreløpige konklusjoner i prosjektet tilsier at såfremt forlagene har gjort litteraturen tilgjengelig i et universelt digitalt format, vil svært mange syns- og lesehemmede få direkte tilgang til norsk faglitteratur. Dessuten vil arbeidet med ytterligere tilrettelegging, ved behov, bli vesentlig enklere og rimeligere. Tilretteleggerne vil da kunne utvikle systemer og tilretteleggingsmaler som tilnærmet automatisk kan konvertere digitale filer til formater som er hensiktsmessige. Dette vil i sin tur avstedkomme en situasjon hvor antallet produksjoner kan økes betraktelig i forhold til dagens nivå.

Universelt utformet og tilrettelagt faglitteratur vil kunne distribueres både gjennom vanlige kanaler (bokhandlere), og gjennom spesialbibliotek, fagbibliotek, nettbutikker, andre distributører på nettet m.m. til priser tilnærmet tilsvarende normal utsalgspris for øvrige, eksisterende formater.

¹⁴ De fleste bokutgivelser fra norske forlag finnes i en eller annen form for digital fil – enten hos forlaget eller hos forlagets trykkeriforbindelse. Stort sett dreier det seg om PDF-filer, men også mange andre digitale filformater benyttes. Forlagene bygger opp egne historiske arkiver basert på digitale filer i påvente av at det skal utvikles nye forretningsområder som etterspør digitale versjoner av deres utgivelser.

2.8 Produksjon og utlån av tilrettelagt litteratur i andre land

Syns- og lesehemmede studenter har alltid vært avhengige av å låne studielitteratur fra utlandet i tillegg til det som har blitt produsert av Norsk lyd- og blindeskriftsbibliotek (NLB). En del online-kataloger på nettet har gjort det mye enklere å få oversikt over litteratur som finnes produsert i andre land. Samtidig er det til dels sterkere restriksjoner på utlån av litteratur i nye formater, som e-tekst-bøker og DAISY-bøker (hybrid), enn det var på lydbøker på kassett.

I Norden er det først og fremst Sverige som har vært en pioner på området tilrettelagt studielitteratur. Både synshemmede, dyslektikere og andre lesehemmede har produksjonsrett. **Talboks- og punktskriftsbiblioteket (TPB)** er det sentrale biblioteket, men utlånet skjer via ordinære bibliotek. 25 % av nye bøker blir produsert i tilgjengelig format og dette ser ut til å være tilstrekkelig for å dekke etterspørselen.

Med en så omfattende bokstamme sier det seg selv at det finnes det mye aktuell faglitteratur. Det har derfor gjennom årene blitt lånt inn en stor mengde litteratur fra TPB til norske studenter. Lånet må gå gjennom NLB og NLB formidler primært lån for synshemmede.

I Danmark har produksjonen av studielitteratur blitt lagt helt om siden august 2005 og deler av denne modellen kan utvilsomt være av interesse også her i Norge. Funksjonshemmede studenter kan få såkalt "Specialpædagogisk Støtte - SPS - til videregående utdanning" dvs. høyere utdanning. Dette inkluderer også produksjon av studielitteratur. Synshemmede studenter får en pott på kr. 100.000 pr. semester og kan bestille litteraturen i en av tre kvaliteter, fra enkel elektronisk tekst til DAISY-format. Både kostnad og produksjonstid er faktorer som må tas med i betraktning ved valg av kvalitetsnivå. Bøkene skal foreligge i løpet av 10 arbeidsdager (15 arbeidsdager i august og september). Også noen av dyslektikerne kan få innvilget produksjon av studielitteratur. Norske studenter har bare i liten grad lånt tilrettelagt litteratur fra Danmark.

Nordisk råd har anbefalt tiltak for å lette tilgangen til litteratur i de nordiske land, jf følgende anbefaling:

Rek 35/2002 Elektroniske fagbøker for synshemmede (A1292/velferd)

Nordisk råd rekommanderer de nordiske landenes regjeringer

1) å gjennomgå lovverk i de nordiske landene og de selvstyrte områder og foreslå nødvendige endinger for at synshemmede sikres samme

tilgang som allmennheten til åndsverkene i lesbare medier, dvs. i elektronisk form.

- 2) *å bidra til at kryptering på elektroniske bøker som i dag produseres av spesialbibliotek fjernes, slik at synshemmede får tilgang til elektroniske bøker på tvers av landegrensene.*
- 3) *å bidra til at det opprettes eller utvikles en nasjonal standard for tilrettelegging av elektroniske bøker i kommersielle formater.¹⁵*

2.9 Lese- og sekretærhjelp for synshemmede

Siden tidlig 80-tall har det vært en ordning med lese- og sekretærhjelp for blinde og svaksynte hjemlet i Folketrygdloven § 10-7. Studenter og yrkesaktive bruker i dag denne ordningen til å skaffe fagstoff som ikke produseres av NLB eller har for lang produksjonstid. Vanligvis skanner lese- og sekretærhjelp inn faglitteratur, slik at synshemmede kan lese teksten med syntetisk tale, forstørring eller punktleseliste. Det finnes derfor en god del skannet faglitteratur (i varierende kvalitet) for privat bruk. Det skjer nok også en del dobbeltproduksjon fordi denne produksjonen ikke kan registreres og lånes ut til andre syns- og lesehemmede.

I 2005 ble det brukt ca. 9 millioner kroner til lese- og sekretærhjelp for synshemmede.

Lesehemmede, som ikke har tilgang til denne ordningen, er ofte avhengig av hjelp fra velvillige familiemedlemmer og venner for å få tilgang til nødvendig faglitteratur.

NAV har en fadderordning som kan benyttes til samme formål som lese- og sekretærhjelpsordningen. Forutsetningen er imidlertid at studenten er i et godkjent attføringsløp.

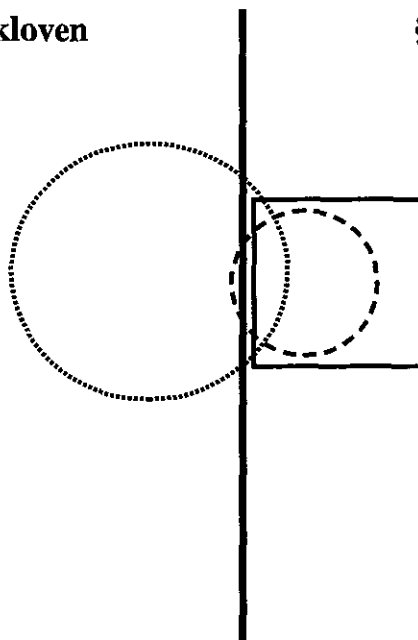
¹⁵ <http://www.norden.org/nr/2-6-5-rek/sk/2002/35-2002.pdf>

den gruppen som etter den tidligere åndsverkloven hadde produksjonsrett etter § 17 (illustrert med stiplet sirkel). Når man med dagens voldsomme endringer i elektronisk tilgang på faglitteratur og ny ordlyd i § 17 har åpnet for at andre funksjonshemmede også skal ha rett til produksjon etter § 17 øker antallet personer dramatisk (illustrert med prikket sirkel), uten at grep

Fremtidig situasjon med kommersielt alternativ og tilgang til elektroniske filer

§ 2 i åndsverkloven

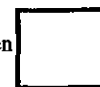
§ 17a i åndsverkloven

Syns- og lesehemmede med behov for litteratur ■■■

Funksjonshemmede med behov for litteratur ■■■■■■■■■■

NLB og spesialbiblioteks produksjonskapasitet innen gjeldende budsjetterammer

tas for å øke tilgangen og tilretteleggingen tilsvarende.

Tiltakene som blir foreslått i dette kapitlet vil kunne skape en endring fra den illustrerte nå-situasjonen over til den illustrerte fremtidige situasjon (også over). Ved siden av NLB har biblioteket ved Universitetet i Oslo søkt om og fått adgang til å produsere tilrettelagt studielitteratur. Ved å sikre at disse bibliotekene får tilgang til elektroniske grunnlagsfiler for sin produksjon, kombinert med at det legges til rette for et kommersielt alternativ hvor universelt utformet litteratur gjøres tilgjengelig på lik linje med øvrig litteratur, vil både produksjonskapasiteten til NLB/spesialbibliotekene øke innenfor eksisterende budsjetterammer, samtidig som syns- og lesehemmede kan gå til alternative kilder for kjøp/lån av litteratur.

3.1 Introduksjon

Som vist i kapitel 2 er behovet for økt tilgang til studielitteratur for syns- og lesehemmede grundig dokumentert tidligere. Det som mangler er iverksetting av tiltak som endrer dagens situasjon. For å kunne iverksette forbedringstiltak innen utgangen av inneværende regjeringsperiode, mener arbeidsgruppen at rapporten må offentliggjøres i universelt utformede formater. Arbeidsgruppen anbefaler at KD må:

1. gjennomgå rapporten og velge ut og prioritere hvilke forslag som skal følges opp
2. utnevne ansvarlige for oppfølging av tiltak
3. innarbeide prioriterte forslag med økonomiske konsekvenser i forslag til statsbudsjett for 2008.

Øvrige tiltak foreslått i dette kapitlet tar utgangspunkt i føringer i Universitets- og høyskoleloven (UH-loven) og Kvalitetsreformen, og er basert på prinsippene om universell utforming, sektoransvar og lik rett til utdanning. Arbeidsgruppen vil også bemerke at tiltakene vil være samfunnsøkonomisk gunstige, da universelt utformet litteratur i elektronisk standardiserte, formater vil kunne brukes til ulike formål. Tiltakene grupperes først etter hvordan det kommersielle markedet kan økes og deretter hvordan produksjonen etter særbestemmelser i Åndsverkloven kan økes.

3.2 Faglitteratur på grunnlag av § 2 i Åndsverkloven

Åndsverklovens § 2 sikrer allmennheten tilgang til åndsverk. Ikke alle kan nyttiggjøre seg faglitteratur via trykt tekst. Dagens produksjonsmåter muliggjør samtidig tilgang til både trykt tekst og elektronisk standardiserte, tilgjengelige filformater, det vil si at litteratur i dag kan ha universell utforming. Den allmenne tilgangen til åndsverk kan med andre ord utvides til å omfatte alle syns- og lesehemmede.

3.2.1 Databaser og innholdet i disse

Norske elektroniske ressurser (for eksempel Odin, Lovdata, Idunn, Ordnett og Retriever) og vitenskapelige tidsskriftsdatabaser (internasjonale og nasjonale) finnes i økende grad i UH-bibliotek og andre fagbibliotek, via

konsortieavtaler inngått av ABM-utvikling¹⁶. Statistiske undersøkelser dokumenterer det faktum at ressursene og tidsskriftene foreligger i digital form øker bruken betydelig, jfr. 2.4 Bibliotek tjenester før og etter kvalitetsreformen. Arbeidsgruppen antar at dette også vil gjelde i forhold til studenter med syns- og lesehemninger dersom elektroniske ressurser og tidsskriftsdata-baser blir universelt utformet. En slik endring vil være i tråd med § 4-3, pkt. 2i, i UH-loven, Akkrediteringsforskriftens bestemmelser, om at institusjonene skal ha et tilfredsstillende fagbibliotek¹⁷, og kravet om universell utforming i Forskrift om offentlige anskaffelser, §§ 3-1 pkt. 8, 4-1, 1, 4-3,g og 8-3 pkt.1.

3.2.1.1 Tiltak:

4. KD må be KKD, v/ABM-utvikling påse at krav om universell utforming gjøres gjeldende i konsortieavtalene for elektroniske ressurser og vitenskapelige tidsskriftsdata-baser.
5. KD må be universitetene og høyskolene (eventuelt v / Universitets- og høyskolerådet) påse at krav om universell utforming gjøres gjeldende når det forhandles fram lisensavtaler for elektroniske ressurser og vitenskapelige tidsskriftsdata-baser.
6. KD må be KKD, v/ Nasjonalbiblioteket, påse at prinsippet om universell utforming blir ivaretatt i den fremtidige standarden for digital avlevering.

3.2.1.2 Konsekvenser:

Betydelig økt tilgang til studielitteratur i tilgjengelig form, særlig utenlandsk faglitteratur, samt reduserte kostnader ved tilrettelegging av den samme litteraturen.

3.2.1.3 Økonomisk vurdering:

I den grad kostnader kan påløpe i forhold til det første tiltaket, gjelder det mulige merkostnader ved reforhandling av konsortieavtaler.

3.2.2 UH-sektorens egenproduksjon / formidling og annen vitenskapelig produksjon

Universitets- og høyskolerådet har på oppdrag fra KD Formidlingsutvalg II som har utredet finansieringssystemet for høyere utdanningsinstitusjoner i den hensikten å komme fram til indikatorer for en resultatbasert

¹⁶ Se <http://www.abm-utvikling.no/prosjekter/Interne/Bibliotek/konsortieavtaler/fellesinfo/avtaler.html> for en oversikt over inngåtte konsortieavtaler.

¹⁷ Forskrift om akkreditering, evaluering og godkjenning etter lov om universitet og høyskoler, UFD, 08.09.2005, § 3-3 (1) nr. 6, § 3-3 (2) nr. 7 og § 3-3 (3) nr. 7.

formidlingsmodul¹⁸. Finansieringen vil da bl.a. kunne baseres på omfanget av egenprodusert faglitteratur. Innarbeides det i den videre behandlingen av utredningen et krav om universell utforming av egenprodusert faglitteratur (elektronisk tilgjengelige filformater) vil syns- og lesehemmede, på en svært enkel og rimelig måte, sikres betydelig økt tilgang til studielitteratur. Bare den vitenskapelige produksjonen registrert i UH-sektoren i 2004, via FRIDA og FORSKDOK, utgjorde til sammen 8.988 produksjoner, hvorav 7.809 tidsskriftsartikler, 1.060 bokartikler og 119 bøker¹⁹. Kravet om universell utforming av institusjonenes egenproduserte faglitteratur representerer oppfyllelse av vilkår i UH-lovens § 4-3, pkt. 2i.

Forskrift om akkreditering, evaluering og godkjenning etter lov om universiteter og høyskoler²⁰ omtaler i flere paragrafer krav til institusjonenes FOU-virksomhet. Det vil være en enda bedre sikring av økt tilgang til studielitteratur for syns- og lesehemmede om kravet om universell utforming av fagstoff fremkommet gjennom FOU-virksomhet og lignende også innarbeides i NOKUTs Akkrediteringsbestemmelser.

I tillegg til egen fagproduksjon / formidling i regi av UH-sektoren foregår det i Norge en utstrakt vitenskapelig produksjon finansiert av andre instanser. Innarbeides krav om universell utforming også av denne faglitteraturen vil omfanget av tilgjengelig studielitteratur for syns- og lesehemmede kunne økes betydelig, på en tids- og kostnadseffektiv måte.

3.2.2.1 Tiltak:

7. KD må, under den videre behandlingen av rapporten "Sammen om Kunnskap II – Operasjonalisering av indikatorer for formidling" fra Formidlingsutvalg II (se pkt 2.7.2 over), sørge for at det i den videre behandlingen av indikatorene for en resultatbasert modul for formidling i finansieringssystemet innarbeides krav om at formidlingen/egenprodusert faglitteratur ved institusjonene skal være universelt utformet, dvs foreligge i elektronisk tilgjengelige filformater.
8. KD anmoder NOKUT om å innarbeide følgende formulering i akkrediteringskriteriene: "Institusjonenes egenproduserte fagstoff (formidling / FOU-produksjon) skal være universelt utformet, dvs foreligge i elektronisk tilgjengelige filformater."

¹⁸ "Sammen om kunnskap II – Operasjonalisering av indikatorer for formidling". Innstilling fra UHRs formidlingsutvalg II til KD, 30. juni 2006.

¹⁹ Tallene er hentet fra Database for statistikk om høgre utdanning (DBH). <http://dbh.nsd.uib.no/pub/lest> 31.05.06.

²⁰ Forskrift om standarder og kriterier for akkreditering av studier og kriterier for akkreditering av institusjoner i norsk høyere utdanning, av 25.01. 2006, NOKUT.

9. KD anmoder Norges Forskningsråd om å ta inn krav om universell utforming av forskningsrapporter som del av vilkårene for tildeling av forskningsmidler.
10. KD anmoder Stiftelsen Helse- og Rehabilitering, som forvalter overskuddet fra TV-spillet Extra, om å ta inn krav om universell utforming av prosjekt og forskningsrapporter som del av vilkårene for tildeling av prosjekt-/forskningsmidler.
11. KD anmoder øvrige tildelere av prosjekter og utrednings-/forskningsoppdrag om å ta inn krav om universell utforming av forskningsrapporter som del av vilkårene for tildeling av midler.
12. Høyere utdanningsinstitusjoner som abonnerer på elektroniske databaser skal gjøre disse tilgjengelige for alle fram til databasene blir universelt utformet.

3.2.2.2 Konsekvenser:

Betydelig økt tilgang til faglitteratur i tilgjengelig form samt reduserte kostnader ved en eventuell tilrettelegging av den samme litteraturen.

3.2.2.3 Økonomisk vurdering:

Tilgjengeliggjøring vil i første omgang medføre kostnader, men i den grad materialet allerede er universelt utformet reduserer dette behovet for tilrettelegging. Jo før universelt utformet litteratur blir normen desto raskere vil kostnadene til tilrettelegging bli redusert.

3.2.3 Nasjonalt digitalt depot

Et digitalt depot av elektronisk tilgjengelige filer er en viktig grunnforutsetning for fremtidig universelt utformet kommersiell norsk faglitteratur og økt omfang av tids- og kostnadseffektiv produksjon av tilrettelagt faglitteratur. Digitaliseringsprosjektet ved Nasjonalbiblioteket kan spille en sentral rolle for realisering av de tiltak som foreslås iverksatt (se nærmere omtale av prosjektet under pkt. 2.4.2). Det er avgjørende at prosjektet leder fram til universell utforming.

3.2.3.1 Tiltak:

13. KD anmoder KKD, v/ Nasjonalbiblioteket, om å påse at de perspektiver som fremkommer i denne rapporten blir ivaretatt gjennom mandatenes ordlyd og representasjon i arbeids- og prosjektgrupper knyttet til digitaliseringsprosjektet.
14. KD må anmode KKD om å forhandle fram normer for standardisering av filformater som ivaretar prinsippet om universell utforming samt forhandle fram avtale om avlevering av norsk litteratur for bruk av dette materialet.

3.2.3.2 Konsekvenser:

Når digitaliseringsprosjektet er fullført og filene foreligger i et universelt utformet format vil syns- og lesehemmedes tilgang til fag- og skjønnlitteratur øke med 350-400 000 titler. Iverksetting av digital avlevering i standardisert tilgjengelighetsformat vil gjøre kommersiell produksjon av norsk faglitteratur universelt utformet. Dette vil årlig øke studielitteraturtilbudet til syns- og lesehemmede med samme antall norske fagbøker som andre (ca. 300 nye fagtitler).

3.2.3.3 Økonomisk vurdering:

Ved digital avlevering etter en nasjonal lagringsstandard vil kostnadene forbundet med dette kunne fordeles på en lang rekke aktører. I et slikt perspektiv mener arbeidsgruppen at kostnadene ved innføring av krav om universell utforming er beskjedne. Det vises videre til økonomisk vurdering av tiltak under pkt. 3.3. (pkt. 3.3.2)

3.2.4 Prosjekt i regi av Pensumtjeneste

Utdannings- og forskningsdepartementet (nå Kunnskapsdepartementet) ga i 2005 støtte til et prosjekt i regi av Pensumtjeneste as om organisering og tilrettelegging av faglitteratur (jfr. punkt 2.7.6.1).

Et annet aspekt ved dette prosjektet er å utvikle en logistikk hvor verk som er universelt utformet eller ferdig tilrettelagt gjøres tilgjengelig for kommersielt salg gjennom konvensjonelle kanaler. Tanken er at det kan tre på plass en form for "bytteøkonomi" mellom norske forlagshus/rettighetshavere og tilretteleggerne ved at digitale versjoner av norske forlagsutgivelser gjøres fritt tilgjengelige for tilretteleggerne for deres *utlånsformål* mot at forlagene/rettighetshaverne til enhver tid kan hente ut ferdig tilrettelagte eksemplarer for *sine formål*. Forlagenes videre salg av disse gjennom etablerte kommersielle kanaler muliggjør at syns- og lesehemmede vil kunne eie de tilrettelagte eksemplarene i stedet for kun å låne dem i begrensede tidsperioder.

En slik kommersiell kanal gjør det også mulig å betjene vesentlig større grupper av syns- og lesehemmede enn det som er praktisk mulig gjennom utlånsordningen ved spesialbibliotekene/tilretteleggerne. Det anslås at et sted mellom 3-5 % av den norske befolkning har en eller annen form for syns- og lesehemming; markedspotensialet for tilgjengelig og tilrettelagt litteratur er derfor vesentlig. Det antas at kundegrunnlaget for tilrettelagt litteratur kan øke dersom det blir kjent at tilrettelagt litteratur (som fulltekst Daisy) faktisk finnes kommersielt tilgjengelig.

En hypotese som ligger til grunn for dette prosjektet er at en nødvendig forutsetning for en vellykket logistikk er forekomsten av et sentralt digitalt

depot hvor grunnlagsfiler foreligger på et standardisert, strukturert og medieuavhengig format (universell utforming). I denne sammenheng anses derfor det nevnte digitaliseringsprosjektet til Nasjonalbiblioteket som et viktig premiss for hvorvidt en slik virkelighet kan oppnås.

Det er videre viktig å understreke at det pågående prosjektet kun tar for seg faglitteratur utgitt av norske forlag. Selv om dette prosjektet viser seg å bli vellykket, vil det fremdeles være deler av den relevante studielitteraturen som ikke vil kunne tilgjengeliggjøres på denne måten. Begrensninger her kan være tilgang på elektronisk versjon (utenlandsk litteratur), et språk hvor vi ikke har tilgang til talesyntese, fagstoff som ikke er egnet (formler, høy grad av illustrasjoner) osv (se nærmere omtale under pkt. 3.3).

3.2.4.1 Tiltak:

15. Det pågående arbeidet med etablering av et digitalt depot i regi av Nasjonalbiblioteket (se pkt. over) vil kunne spille en sentral rolle i oppnåelse av de målsettinger som prosjektet i regi av Pensumtjeneste as søker å avklare mulighetsbetingelsene for. Arbeidsgruppen anbefaler derfor at KD anmoder KKD, v/Nasjonalbiblioteket, om å påse at de perspektiver som fremkommer i sluttrapporten fra prosjektet i regi av Pensumtjeneste as blir ivaretatt gjennom mandatenes ordlyd og representasjon i arbeids- og prosjektgrupper knyttet til digitaliseringsprosjektet.

3.2.4.2 Konsekvenser:

Sikrer at prinsippet om universell utforming blir ivaretatt i digitaliseringsprosjektet ved Nasjonalbiblioteket.

3.2.4.3 Økonomisk vurdering:

Dekning av kostnader knyttet til deltakelse i utvalg/grupper. Stipulert til ca. kr. 300.000,- p.a. per deltaker.

3.2.5 Utenlandsk litteratur – som ikke finnes i universelt utformede databaser

Et nordisk samarbeid om oppfølging av punktene 1 og 3 i den foreliggende anbefalingen fra Nordisk Råd (jfr pkt 2.8) vil kunne bidra til fremtidig universelt utformet kommersiell produksjon av nordisk faglitteratur. Arbeidsgruppen mener imidlertid at det parallelt med et slikt overordnet samarbeid må gjennomføres et prosjekt som kan kartlegge muligheter og utfordringer for kommersiell produksjon av universell utformet nordisk faglitteratur. Prosjektet bør trekke veksler på og videreutvikle det pågående norske prosjektet i regi av Pensumtjeneste AS.

Det er store variasjoner i bruk av norsk og engelsk faglitteratur på tvers av fag og læresteder. Engelskspråklig studielitteratur utgjør mellom 20 % og 66 % av salget av studielitteratur (se Brandt & Schwach 2005). Hvor mye av dette som finnes elektronisk vites imidlertid ikke. Men det er tydelig at de digitale kildene øker i betydning selv om trykte kilder og kopiering nok fortsatt utgjør hovedtyngden av bruken av engelskspråklig studielitteratur. Fortsatt må derfor mye av engelskspråklig og annen utenlandsk studielitteratur gjøres tilgjengelig for syns- og lesehemmede via særbestemmelsen i Åndsverkloven. Om internasjonalt samarbeid om utvikling av avtaler om universell utforming av litteraturproduksjonen og om bruk av elektronisk tilgjengelige filer iverksettes, vil det på sikt kunne medføre betydelig økt kommersiell tilgang på studielitteratur til syns- og lesehemmede.

Den norske Forleggerforening er aktivt med i det europeiske forlagssamarbeidet (FEP) og har nylig kommet med i styret for den verdensomspennende forleggerorganisasjonen, International Publishers Association. Her kan det tas initiativ til internasjonalt samarbeide som gjelder avtaler om universell utforming av den tekniske del av litteraturproduksjonen og om bruk av elektronisk tilgjengelige filer.

3.2.5.1 Tiltak:

16. KD må, i samråd med KKD, påpeke behovet for at anbefalingene fra Nordisk Råd implementeres gjennom å ta opp problemstillingene i Nordisk Ministerråd, Nordiska Handikappolitiska Rådet og i forlegger og bibliotekbransjen via europeiske forlegger- og biblioteksforeninger (FEP, Federation of European Publishers og IFLA, International Federation og Libraries Associations and Institutions).
17. KD anbefaler Nordiska samarbeidsorganet för handikappfrågor, NSH, om å avsette prosjektmidler til nordisk samarbeid om implementering av NRs anbefaling 35/2002 punktene 1 og 3.

3.2.5.2 Konsekvenser:

Tiltakene vil sørge for igangsetting av nødvendig forarbeid for fremtidig økt tilgang til universelt utformet nordisk faglitteratur og reduserte kostnader ved tilrettelegging av den samme litteraturen.

3.2.5.3 Økonomisk vurdering:

Dersom tiltaket i kap 3.2.5.1 (pkt 17) gjennomføres vil det få konsekvenser for NSHs disponering av egne midler.

3.3 Faglitteratur på grunnlag av § 17 i Åndsverkloven

Åndsverklovens § 17 hjemler tilrettelegging av åndsverk for personer som ikke kan nyttiggjøre seg den allmenne tilgangen. EU-direktivet sikrer også særskilte grupper tilgang til litteratur.²¹

I dette avsnittet ønsker vi særlig å fokusere på:

- økt produksjon av tilrettelagt studielitteratur
- raskere produksjon av tilrettelagt studielitteratur
- at flere grupper kan få produsert tilrettelagt studielitteratur

Ved omlegging av produksjonen, omdisponering av midler og tilførsel av friske midler vil studielitteraturproduksjonen i NLB, kunne økes til å omfatte all nødvendig studielitteratur for alle personer med varig syns- og lesehemming, som har behov for tilrettelagt faglitteratur. Dette forutsetter at hurtig og økt tilgang til faglitteratur prioriteres og at produksjon i formatene e-tekst og syntetisk tale i hovedsak er god nok kvalitet, jfr. prinsippvedtak fra Dysleksiforbundet og Synshemmede Akademikeres Forening (se vedlegg 3). Innlesing med menneskelig stemme benyttes da kun når det er påkrevd i forhold til forståelig gjengivelse av faginnholdet. Innlesing av faglitteratur må skje på billigst mulig måte, da omfanget er viktigere enn kvaliteten på innleserstemmen.

Så lenge det verken i norsk eller utenlandsk kommersiell produksjon av faglitteratur foreligger depoter med elektronisk standardiserte, tilgjengelige filer (universelt utformet litteratur), må produksjon under § 17 og § 17 a i tillegg til tilrettelagt faglitteratur også omfatte produksjon av tilgjengelig faglitteratur. Fremtidsvisjonen er at produksjon av faglitteratur etter § 17 a kun skal omfatte nødvendig tilrettelegging av elektronisk tilgjengelige filer, det vil for eksempel si forklaringer av figurer, tabeller og lignende, og faglig kvalifisert innlesing av komplisert faglitteratur, som ikke kan gjøres forståelig via punktleselist, forstørring eller syntetisk tale.

Studielitteraturproduksjonen ved NLB har en anslått kostnad på kr 12,2 mill i året. For dette produseres 374 tilrettelagte studie bøker i lydbok- eller e-tekstformat for 70 synshemmede studenter med produksjonsrett. Dette vil gjennomsnittlig si 5,3 titler totalt til en snittpris per bok på kr. 23.000 (administrasjonskostnader er holdt utenfor). I tillegg mottar 204 studenter deler av sin studielitteratur basert på allerede tilrettelagt studielitteratur. Produksjonen dekker på langt nær behovet. Hovedsakelig produseres i dag

²¹ Jfr. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society (InfoSoc-direktivet), artikkel 5.3 (b), se også direktivets fortale (43), (36) og (18).

bøkene ved innlesing med profesjonelle innlesere og lånes ut til studentene som CD-plater i DAISY-format. 35 % av de produserte lydbøkene innen studielitteraturen er produsert med syntetisk tale basert på skanning av trykt tekst eller utleverte grunnlagsfiler (i 2006)

Arbeidsgruppen har tidligere anslått antallet studenter med behov for tilgjengelig og tilrettelagt litteratur til å være minst 2 100 syns- og lesehemmede. Om nåværende produksjonstilbud skulle omfatte alle med behov for universelt utformet og/eller tilrettelagt faglitteratur, og samtlige skulle betjenes av NLB, ville NLBs budsjett måtte økes til ca 256 millioner kroner (kr.23 000 X 5,3 bøker X 2 100). Selv en slik voldsom budsjettmessig økning ville ikke dekke behovet, da 5,3 bøker mer er et uttrykk for aktivt innleverte bestillinger samt produksjonskapasiteten hos NLB snarere enn studenters antatte, faktiske litteraturbehov.

Om kommersiell produksjon av tilgjengelig litteratur blir en realitet vil imidlertid kostnadene kunne reduseres, da produksjonen hos NLB kun vil omfatte tilrettelagt studielitteratur. Arbeidsgruppen viser også til at dersom NLB primært leverer bøker som elektroniske tekstfiler, eller som lydbøker med syntetisk tale, vil kostnadene per bok reduseres ytterligere. I bøker hvor det kun er behov for tabell-, figur- eller illustrasjonsforklaringer, kan dette gjøres ved en beskrivelse i den tilgjengelige elektroniske teksten – uten ytterligere konvertering og bearbeiding.

Som vist i pkt 2.8 har man i Sverige planlagt at den fremtidige produksjonen av tilrettelagt litteratur skal skje desentralisert, dvs. primært ved universitets- og høyskolebibliotekene. Denne produksjonen skal skje på basis av digitale filer innhentet fra sentrale fil-depoter. Basert på disse premissene har de beregnet en fremstillingskost pr. tilrettelagte bok på i gjennomsnitt SEK 10.000 inkl. administrative kostnader. Det er noe uklart hvor stor grad av særskilt tilrettelegging det er rom for innenfor en slik stykkpris, men tall fra samme kilde tilsier at kostnader knyttet til selve det konverteringstekniske ligger på SEK 2.500. Differansen mellom de to nevnte summer angir kostnader knyttet til tilrettelegging.

I Danmark har man valgt å la den enkelte student selv være med på å bestemme hvor stor grad av tilrettelegging som er påkrevet for det enkelte verk: Studenten har et visst beløp til disposisjon per år og disponerer dette i henhold til sitt behov; stor grad av tilrettelegging koster mer per tittel enn lavere grad av tilrettelegging – kvantitet veies opp mot kvalitet.

Legger man de svenske kalkylene og den danske modellen til grunn for norske forhold og kombinerer dette med forutsetningen om en etablering av et norsk digitalt depot med elektronisk tilgjengelige filer, vil dagens budsjett hos NLB på 12.2 millioner kroner kunne gi til sammen ca. 1 200 elektronisk

tilgjengelige og tilrettelagte titler. Med andre ord kan det for dagens budsjett ideelt sett årlig produseres ca. 850 flere titler enn per dags dato. Da tallene er relative sett i forhold til produksjonskvaliteten kan økt grad av enkle digitale produksjoner gi et høyere antall titler for samme budsjettmidler. Foreløpig er imidlertid gevinsten ikke så stor på grunn av manglende tilgang på universelt utformede filer.

Erfaringstall fra Sverige viser at 1505 studenter med lese- og skrivevansker fikk produsert studielitteratur i 2005 (< 0,5 % av totalt antall studenter). Fra 2000 til 2005 økte antall studenter som betjenes med produksjon av tilgjengelige og tilrettelagte bøker med 236 %, mens utgiftene til produksjonen i samme periode kun økte med 48 %. At utgiftsveksten er langt lavere enn økningen i antall betjente studenter må sees i sammenheng med at TPB stadig har fått et større lager av tilgjengelige og tilrettelagte bøker og at prisen på nyproduksjoner går ned pga økende digital produksjon med syntetisk tale. Utgiftene til studielitteratur øker dermed ikke proporsjonalt med økningen i antall studenter.

Norsk faglitteratur har siden tusenårsskiftet i overveiende grad hatt produksjonsbasis i elektroniske filer. Om avlevering av elektronisk tilgjengelige filer innføres vil kostnadene og tidsbruken for tilrettelegging av denne faglitteraturen reduseres radikalt og produksjonsvolumet kan dermed økes betydelig. Dagens avlevering av trykt litteratur innebærer små kostnader for forlagene. Digital avlevering vil derimot i startfasen innebære merarbeid og merkostnader, noe som vil være en bremsende faktor for innføringen. Stimuleringsmidler vil sannsynligvis fasilitere innføringen av digital avlevering. Slike midler må enten finnes innenfor dagens rammer eller ved friske midler.

Eldre norsk faglitteratur (dvs produsert før år 2000) har i mindre grad produksjonsbasis i elektroniske filformater. Tilgang for syns- og lesehemmede skjer i dag hovedsakelig ved innlesing med menneskelig stemme eller skanning av den trykte versjonen til elektroniske tekstfiler. Om digitaliseringsprosjektet til Nasjonalbiblioteket benytter universelt utformede filformater vil grunnlaget for produksjonen av tilrettelagt eldre norsk litteratur bli vesentlig forbedret (se pkt. 2.4.2 og 3.2.3).

Utenlandsk faglitteratur har hittil måttet gjøres tilgjengelig via innlesing med menneskelig stemme eller ved skanning av trykte utgaver. I tillegg foregår det utlån av lydbøker mellom spesialbibliotek i andre land, men det samme gjelder ikke for elektroniske filformater.

Punkt 2 i anbefaling 35/2002 fra Nordisk Råd, oppfordrer de nordiske landene til å fjerne hindringer for utlån av elektronisk litteratur. Tilgang til

all produksjon i spesialbibliotek på tvers av landegrensene vil bidra til økt tilgang på studielitteratur for syns- og lesehemmede.

Gjennom den voldsomme økningen i internasjonale vitenskapelige tidsskriftsdatabaser og lignende, vil situasjonen med svært liten tilgang på elektronisk tilgjengelige filer raskt endres om basene blir universelt utformet. NLB kan allerede i dag nyttiggjøre seg deler av dette materialet og dermed gjøre produksjonen av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur mer kostnads- og tidseffektiv, og dermed øke volumet. Fortsatt vil imidlertid mye utenlandsk faglitteratur kun være tilgjengelige som bøker, artikler, kompendier og i utilgjengelige databaser.

Redegjørelsen viser tydelig at NLB, ved å legge om produksjonen av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur, vil oppnå store besparelser og på den måten kunne øke produksjonsvolumet uten ekstra budsjettmidler. Gevinsten vil bli betydelig større om det samtidig opprettes et nasjonalt digitalt depot, innføres digital avlevering til dette depotet, stilles krav om universell utforming av vitenskapelige tidsskriftsdatabaser og forskningsrapporter, samt at barrierene for lån av elektronisk litteratur fra spesialbibliotek på tvers av landegrensene oppheves. Ikke noe av dette er utopi, men vil om det legges til rette for det kunne være en realitet innen 5-10 år. Produksjonsbegrensningene NLB i dag har; kun pensum (ikke tilleggslitteratur) og kun synshemmede studenter, kan dermed fint endres til produksjon av nødvendig studielitteratur for alle personer med varig syns- og lesehemming, som har behov for tilrettelagt faglitteratur. Uten tilleggsbevilgninger vil en utvidelse av produksjonsretten kunne være en realitet i løpet av 5 til 10 år. Dersom omlegging av produksjonen gjennomføres og NLBs studielitteratur-budsjett økes med 10 millioner kroner årlig i en 2-årsperiode vil samme resultat kunne oppnås i løpet av denne 2-årsperioden. Dette forutsetter at et digitalt depot er etablert.

Sektoransvaret er et overordnet politisk prinsipp i det norske samfunn. Derfor må utdanningssektoren ta ansvar for alle studenter når det gjelder tilgang til studielitteratur. Dette bør skje ved at Kunnskapsdepartementet overtar det overordnede ansvaret for studielitteraturproduksjonen ved NLB. Samtidig må universitets- og høyskole bibliotekene yte service til alle studenter og kunne låne ut tilgjengelig og tilrettelagt litteratur. I praksis kan dette gjøres ved at UH-bibliotekene fungerer som "satellitter" for Studieavdelingen i NLB, jf pkt 2.7.2 og svensk praksis omtalt i pkt. 2.8.

3.3.1 Tiltak:

18. KD påtar seg det overordnede ansvar for all studielitteraturproduksjon etter § 17 i åndsverkloven.
19. NLBs nyproduksjon av tilgjengelig studielitteratur skal kun leveres i et elektronisk standardisert og plattformuavhengig tekstformat.

20. NLBs nyproduksjon av tilrettelagt studielitteratur, skal i hovedsak leveres enten som elektronisk tekst (se forrige tiltak) eller i fulltekstbok/hybrid med syntetisk tale. Kun ved behov leveres tilrettelagt studielitteratur i form av innleste lydbøker eller i punktskrift på papir.
21. KD må sammen med KKD ta initiativ til et nordisk samarbeid om oppfølging av Anbefaling 35/2002 pkt. 2 fra Nordisk Råd, for å fjerne barrierene for lån av elektronisk faglitteratur mellom spesialbibliotek på tvers av landegrensene.
22. KD tilfører studielitteraturproduksjonen 20 millioner kroner i friske midler fordelt på 2 år, for en rask og varig forbedring av studielitteratursituasjonen for syns- og lesehemmede. 2 millioner av disse midlene øremerkes begge årene til stimuleringsmidler for norske forlag. Hensikten er å få forlagene til å produsere ut fra elektroniske standarder, som er universelt utformet allerede før eventuell innføring av digital avlevering.
23. KD sørger for at studentene får mulighet til å låne tilgjengelig og tilrettelagt litteratur gjennom sine lokale UH-bibliotek.

3.3.2 Økonomisk vurdering:

Ved langsiktig måloppnåelse vil de økonomiske konsekvensene være minimale.

Prioriteres rask måloppnåelse forutsetter dette ekstrabevilgninger til NLB i en 2-årsperiode på til sammen 20 millioner kroner.

3.4 Andre forutsetninger for økt tilgang til studielitteratur

Økt kommersiell produksjon av universelt utformet faglitteratur og omlegging av studielitteraturproduksjonen etter Åndsverklovens § 17 til i hovedsak elektronisk tekst- og bruk av syntetisk tale vil medføre en radikal forbedring av faglitteraturtilbudet for syns- og lesehemmede. Skal tilbudet kunne utnyttes fullt ut må også følgende forutsetninger være på plass:

- Tilgjengelige nettsider og applikasjoner på nettet (for eksempel StudWeb, ulike e-læringssystemer og elektroniske studentevalueringssystemer).
- Kurs i bruk av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur og hjelpemidler på en effektiv måte.
- Kurs i bruk av databaser og nettapplikasjoner sammen med dataprogrammer for talesyntese, forstørring og punktskrift
- Tilgang til nødvendig dataprogramvare og annet teknisk utstyr.
- Evaluering av gjennomførte forbedringstiltak.

3.4.1 Tiltak:

24. KD ber FAD om å innføre kravspesifikasjoner om universell utforming av offentlige nettsider og nettapplikasjoner som skal benyttes av studenter i UH-sektoren.
25. KD ber institusjonene om å igangsette kurs i studieteknisk bruk av tilgjengelige og tilrettelagte filformater med hjelpemidler.
26. KD ber institusjonene om å igangsette kurs i bruk av databaser og nettapplikasjoner med hjelpemidler.
27. KD ber institusjonene anskaffe nødvendig teknisk utstyr for lesing av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur i UH-bibliotek / læringssentra.
28. KD ber institusjonene om å anskaffe dataprogrammer for skjermlesing via syntetisk tale, forstørring eller punktskrift og for lesing av lydfiler i mp3-format. Dataprogrammene må være tilgjengelige i utdanningsinstitusjonenes IKT-nettverk.
29. KD gjennomfører ytterligere undersøkelser av studentenes erfaringer med tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur
30. KD må anmode NAV om å godkjenne Daisy-CD-spillere og bærbare PCer, med nødvendig programvare for lesing av tekstfiler og mp3-filer, som nødvendige hjelpemidler for studenter med dysleksi.
31. KD må bevilge midler til UH-sektoren slik at denne sektoren kan tilby "pedagogisk støtte" for universell utforming av læringsmiljøet inntil slik støtte er på plass ordinært (teknisk utstyr, litteratur, tolker o.a).
32. KD ber FAD om å påse at norske Windows-brukere i løpet av 2007 kan laste ned programvare for talesyntese uten ekstra kostnader (jf pressemelding nr 49/2006 fra FAD). I tillegg må KD sørge for at samme ordning utvikles for andre operativsystemer som brukes ved høyere utdanningsinstitusjoner.

3.4.2 Konsekvenser:

De tiltak som er foreslått i foregående avsnitt vil føre til økt studiekvalitet og raskere gjennomstrømming for de aktuelle studentene.

3.4.3 Økonomisk vurdering:

UH-sektoren vil få en viss merkostnad i forbindelse med anskaffelse av dataprogramvare og annet teknisk utstyr for lesing av tilgjengelig og tilrettelagt studielitteratur. Gjøres dette i samleavtaler med leverandører vil sannsynligvis store prisbesparelser kunne oppnås. Arbeidsgruppen har ikke beregnet hvor mye friske midler som i en overgangsfase må avsettes til "pedagogisk støtte", men anbefaler KD å innhente mer informasjon om en lignende ordning i Sverige.

VEDLEGG

1. Studielitteratursituasjonen i utlandet
2. Rettighetssituasjonen – gjeldende rett etter endringene i åndsverkloven
3. Prinsippvedtak fra Dysleksiforbundet i Norge og Synshemmede Akademikeres Forbund
4. Kopi av brev fra KUF (nåværende Kunnskapsdepartementet) til Arbeidstilsynet (nåværende NAV), datert 9. september 2005
5. Kopi av brev fra Kunnskapsdepartementet til universiteter og høyskoler, datert 7. juni 2005

Enkelte av vedleggene er signert enkeltmedlemmer i arbeidsgruppen. De signerte vedleggene omhandler temaer som enkeltmedlemmer har et særskilt ønske om å redegjøre nærmere for. Eventuelle synspunkter og vurderinger som fremmes i de signerte vedleggene kan ikke tas til inntekt for arbeidsgruppen som helhet.

Vedlegg 1: Studielitteratursituasjonen i utlandet

Av Else Momrak Haugann

Kort oversikt over produksjon og utlån av lyd-, punkt- og elektronisk litteratur i Norden.

Utlån av tilgjengeleg litteratur er organisert på ulike måtar. I dei fleste land har det vore eit lyd- og punktskriftsbibliotek. I det følgjande vil eg gi eit kort riss av korleis dette er organisert i dei landa som er mest aktuelle for oss i Norge,

Det har alltid vore lånt inn studielitteratur frå andre bibliotek. NLB undersøker om studieboekene alt er produsert i eit anna land. Det har framfor alt vore vanleg med lån frå Sverige. Synshemma som har studert framande språk, har fått låne bøker frå det aktuelle landet. Der har jo som regel i det minste ein del av den aktuelle skjønnlitteraturen vore produsert.

Både for biblioteka og lånarane har on-line katalogar på nettet representert eit stort framsteg. Det betyr at ein heile tida har tilgang til oppdaterte katalogar og ein kan sjølv sitte og leite fram litteratur. Med tanke på studentar er dette verdifullt når det gjeld å få tilgang til tilleggs litteratur.

Sverige

Sverige er utan tvil det landet i Norden som har den beste og mest omfattande bokproduksjonen. **Tal- og punktbiblioteket (TPB)** er det sentrale biblioteket, men utlånet skjer via ordinære bibliotek. Det betyr at dei som treng litteratur i tilgjengeleg format, brukar sitt lokale bibliotek som igjen har kontakten med TPB. TPB har i prinsippet ikkje direkte utlån til individuelle lånarar (sjå likevel "studentlåntagare" og "arbetslitteratur").

TPB har 90.000 titlar på lyd, svært mange av dei på DAISY. Ca. 25 % av nye bøker blir produsert i eit tilgjengeleg format. Det ser ut til å dekke etterspurnaden. I Sverige er det lett å bli lånar av lydbøker frå TPB. Ein reknar med at 350.000 har høve til å låne lydbøker ("talboksberättigade") og ca. 85.000 låner og les lydbøker. Også kortvarige vanskar med lesing av bøker gir lånerett. Dyslektikarar og andre lesehemma har produksjonsrett. Dette heng nok saman med finansieringa. Produksjon av studielitteratur er ikkje avhengig av eit fast budsjett ved institusjonen.

Heimeside: <http://www.tpb.se/>

On-line katalog: <http://katalog.tpb.se/>

Spesielt for studentar:

<http://www.tpb.se/verksamhet/hogskolelitteratur/studenter/>

Det har gjennom åra blitt lånt inn mykje litteratur til Noreg frå TPB. Etersom bokstamma er så omfattande, finst det jo ein del aktuell faglitteratur. Lånet skjer via NLB og norske lånarar kan sjølv sagt bruke TPBs on-line katalog.

Danmark

Tidlegare var det Instituttet for blinde og svagsynede (tilsvarende Huseby) som produserte studielitteratur for studentar. Men frå 1. august 2005 er denne produksjonen lagt heilt om. Funksjonshemma studentar kan få SPS, såkalla "Specialpædagogisk støtte" På heimesida <http://www.spsu.dk/> står det følgjande:

Specialpædagogisk Støtte - SPS - til videregående uddannelse ²²

SPS skal sikre, at studerende med en fysisk eller psykisk funktionsnedsættelse kan gennemføre en videregående uddannelse på lige fod med andre.

Du kan søge om SPS på dit uddannelsessted, når du er optaget på uddannelsen. Uddannelsesstedet sender ansøgningen til Styrelsen, som træffer afgørelse i sagen. Uddannelsesstedet sørger for at skaffe den tildelte støtte.

Det er vigtigt, at du allerede, når du søger om optagelse på uddannelsen, gør opmærksom på, at du eventuelt vil få behov for SPS for at kunne gennemføre uddannelsen. Dermed forbedres muligheden for, at du kan få din støtte til tiden.

For synshemma inkluderer dette også støtte til produksjon av studielitteratur ("Studiematerialer"). Produksjon er primært elektronisk. Ein kan velje tre kvalitetar på litteraturen.

1. Lågaste standard: Skanna tekst. Ikkje noko etterarbeid eller svært lite etterarbeid
2. Mellomstandard: Ca. 6 timar etterarbeid pr. 100 sider
3. Høgaste standard: Fullstendig bearbeiding. DAISY-format som reine tekstutgaver eller i kombinasjon med talesyntese og/eller menneskelig innlesning

Det er faste takstar pr. side og både behov, pris og kor raskt ein treng litteraturen, bestemmer valet. Tanken er at studenten skal gjere bevisste val

²² Det same som på norsk blir kalla høgare utdanning

om kva kvalitet ho har bruk for. Dersom ein bare bestiller høgaste standard, er resultatet at ein bare får delar av pensum ettersom produksjonen skal skje innanfor tildelt økonomisk ramme. Informasjon om studielitteratur til blinde og svaksynte studentar med lenker til bestilling, kvalitet og levering ligg på <http://www.spsu.dk/vu/index.html?/vu/studiematerialer/blinde/kvalitet.html>

Også dyslektikarar, i Danmark kalla ordblinde, kan få låne lydbøker og i enkelte tilfelle få produsert elektronisk litteratur.

Det er grunn til å merke seg at i samarbeidsavtalen står det at materialet skal leverast i løpet av 10 arbeidsdagar (15 arbeidsdagar i august/september) etter at originalmaterialet er motteke.

Danmarks Blindebibliotek (DBB) produserer og låner ut både faglitteratur og skjønnlitteratur til synshemma, dyslektikarar og "personer som kan dokumentere, at de på grund af handicap ikke kan læse trykt tekst." DBB har ei såkalla "Erhvervsservice" der synshemma i arbeid kan få framstilt fagstoff på lyd, punktskrift eller elektronisk. Heimeside: <http://www.dbb.dk/>

Før overgang til DAISY hadde danskane ein lengre utprøvsperiode. Det er interessant å merke seg at ein ikkje treng å returnere bøkene til DBB. Vurderinga er at det kostar så lite å lage ei ny utgave av ei DAISY-bok som alt er produsert, og det er pengar spart ved å sleppe etterarbeid ved retur. Lånarane må skrive under på ein avtale om at boka bare er til eige bruk og at dei ikkje skal vidarelåne boka. Danskane har dermed valgt ei anna løysing enn i Norge. Også ved NLB lagar ein ein ny kopi av DAISY-boka når den blir lånt ut. Bøkene må sendast tilbake, men blir så kassert.

Det finst ein eigen portal, E17 "Netbibliotek for syns- og læsehandicappede - arbeidsredskab for bibliotekarer og professionelle". Namnet spelar på at også i dansk åndsverklov er det paragraf 17 som heimlar litteraturproduksjon for funksjonshemma. Her kan ein få informasjon om ulike typer bøker og bestille desse dersom ein er registrert som lånar. På denne portalen har ein prøvd å samle relevant informasjon for ulike grupper. I tillegg til blinde, svaksynte, døvblinde og dyslektikarar ("ordblinde") er det også informasjon for personar med hørselshemming, motorisk og kognitiv funksjonshemming. Ein kan søke etter litteratur på denne sida: <http://www.e17.dk/portalen/hjem/hjem.aspx>

Det har vore lite lån av studielitteratur frå Danmark til norske låntakarar. Det nye systemet for produksjon av studielitteratur passar nok også dårleg for lån over landegrensene fordi heile systemet er basert på betaling. Norske synshemma kan bli individuelle lånarar i DBB og kan låne DAISY-bøker og

også elektroniske bøker gjennom E17 (E-tekstbøker kan også lastast ned frå nettet dersom ein har fått ein personleg kode).

Avsluttande kommentar

Det er ingen tvil om at det føregår ein del dobbeltproduksjon av litteratur i tilgjengeleg format ved ulike lyd- og blindeskriftsbibliotek i utlandet, særleg engelskspråkleg litteratur. Dette er litteratur som ville kunne vere til god nytte også for norske lånarar. Katalogar på nettet gjer det lettare å få oversikt over kva som finst tilgjengeleg både for biblioteka og for lånarane. Vi må likevel vere klar over at lån frå utlandet bare kan bli eit supplement til eigenproduksjon her i landet.

Kvalitetsreforma gjer det mindre nyttig å låne inn fordi pensum ofte er samansett av artiklar og utdrag av bøker i staden for heile bøker. Talet på titlar på eit 10 studiepoeng emne kan vere ganske høgt og det å gå gjennom pensumlista for eit semester med tanke på å undersøke om litteraturen alt er produsert i utlandet, tek tid. Samtidig er gevinsten mindre, dersom bare mindre delar av boka er pensum. På den andre sida kan det auka behovet for å få tilgang på litteraturen raskt, tale for at det ville vere gevinstar i å prøve å få til ei betre låneordning. Både DAISY-bøker og e-tekstbøker kan jo overførast eller lastast ned frå nettet slik at ein kan få rask tilgang til dei. Ikkje minst vil lån vere til god nytte når det gjeld tilleggs litteratur og utfyllande litteratur.

Følgjande moment gjer at lån er mindre nyttig:

- Restriksjonar på utlån til utlandet når det gjeld lånegrupper t.d. at lån bare kan skje til synshemma.
- Restriksjonar på kva format litteratur ein får låne, spesielt restriksjonar på utlån av elektronisk litteratur.
- Også lån frå utlandet krev ressursar i form av arbeidstid og betaling,.

Vedlegg 2: Rettighetssituasjonen – gjeldende rett etter endringene i åndsverkloven

Av Thomas Nygaard

Utgangspunktet: Opphavsmannens enerett

Utgangspunktet er § 1 i åndsverkloven som sier: "Den som skaper et åndsverk, har opphavsrett til verket". Åndsverkloven gir i utgangspunktet opphavsmannen eneretten til selv å disponere over sitt åndsverk.

Opphavsmenn har en vidtgående enerett til eksemplarfremstilling etter åndsverkloven § 2. Denne retten dekker alt fra å etterligne et kunstverk med egen pensel til å skanne inn analoge eksemplarer eller lagre digitalt, vernet materiale på en server. Også midlertidige eksemplarer er dekket av eneretten, selv om dette ikke fremgår uttrykkelig av ordlyden i § 2.

I de fleste tilfeller vil eksemplarfremstillings- og distribusjonsretten til åndsverket bli overdratt til et forlag gjennom særskilt inngått avtale mellom opphavsmenn og forlag. Etter gjeldende normalkontrakt for faglitteratur fra 1999 omfatter slike avtaler vanligvis: 1) enerett til å fremstille, mangfoldiggjøre og utgi første og følgende opplag og utgaver av verket. Overdragelsen gjelder enerett til enhver utnyttelse av verket i bokform i originalutgave, herunder eventuell språklig fellesutgave og parallellutgave på bokmål/nynorsk, samt rett til å utgi og slutte avtale om utgivelse i bokklubb, billigutgave og antologi. Forlaget har vanligvis også førsterett til å utgi verket a) i maskinlesbar form, så som fra Internett, databaser, cd-rom, disketter, magnetbånd o.l., b) i form av lydbok og c) i form av mikrofilm.

Lånereglene

For å oppfylle særskilte samfunnsbehov, blir opphavsmannens enerett avgrenset i åndsverklovens kapittel 2, de såkalte lånereglene. I denne sammenheng skal særlig nevnes:

1. §12 - Fremstilling for privat bruk
2. §§13b og 14, samt §§ 36 og 38a – Tvangslisenser og avtalelisenser
3. §§ 17, 17a og 17b – Litteratur for funksjonshemmede

Ad 1) § 12: Fremstilling for privat bruk:

Fremstillingen for privat bruk er hjemlet i lovens § 12. Der står det:

"Når det ikke skjer i ervervsøyemed, kan enkelte eksemplarer av et offentliggjort verk fremstilles til privat bruk. Slike eksemplarer må ikke

utnyttes i annet øyemed. Opphavsmennene gis en rimelig kompensasjon gjennom årlige bevilgninger over statsbudsjettet. Kongen kan fastsette nærmere regler om fordeling av kompensasjonen.”

Endringene i ordlyden i denne paragrafen innebærer ikke noen realitetsendring: Det er først og fremst musikk- og kunstverk som omtales, herunder:

Funksjonshemmede kan uten hinder av denne bestemmelse la fremstilling av musikk- og filmverk utføre ved fremmed hjelp som ikke medvirker i ervervsøyemed, når dette er nødvendig på grunn av funksjonshemmingen.

Det er dog viktig å legge merke til en generell begrensning som er innført i denne paragrafen:

Det er ikke tillatt å fremstille eksemplarer etter denne paragraf på grunnlag av en gjengivelse av verket i strid med § 2, eller på grunnlag av et eksemplar som har vært gjenstand for eller er resultat av en omgåelse av vernede tekniske beskyttelsessystemer, med mindre slik eksemplarfremstilling er nødvendig etter § 53a tredje ledd andre punktum.

I praksis innebærer dette et forbud mot å fremstille ytterligere eksemplarer av verker som man besitter hvis man vet at disse verkene er piratkopier eller har kommet i ens besittelse på en illegitim måte.

Ad 2) §§13b og 14, samt §§ 36 og 38a – Tvangslisenser og avtalelisenser

Tvangslisenser og avtalelisenser er hjemlet i §13b og §14 i åndsverkloven:

§13 b:

Til bruk i egen undervisningsvirksomhet kan det fremstilles eksemplarer av utgitt verk, når betingelsene for avtalelisens etter § 36 første ledd er oppfylt.”

§14:

Offentlige og private institusjoner, organisasjoner og ervervsvirksomheter kan til bruk innenfor sin virksomhet fremstille eksemplarer av utgitt verk når de oppfyller betingelsene for avtalelisens etter § 36 første ledd. På samme vilkår kan det gjøres opptak av kringkastingssending. Dette gjelder likevel ikke der kringkastingssendingen består av filmverk som må oppfattes som også bestemt til annen bruk enn fremføring gjennom fjernsyn, med mindre det i sendingen bare er benyttet mindre deler av verket.

Eksemplarer fremstilt med hjemmel i første ledd kan bare utnyttes innenfor den virksomhet som omfattes av avtalen etter § 36.”

§36:

Når det foreligger avtale med organisasjon som nevnt i § 38a som tillater slik bruk av verk som nevnt i §§ 13b, 14, 16a, 17b, 30, 32 og 34, har bruker som omfattes av avtalen, overfor rettighetshaver som ikke er

omfattet, rett til på samme område og på samme måte å utnytte verk av samme art som dem avtalen gjelder (avtalelisens). Bestemmelsen gjelder bare for bruk som skjer i samsvar med det avtalen fastsetter. Bestemmelsen gjelder ikke i forhold til kringkastingsforetaks rettigheter i sine sendinger.

§38a:

Avtale som skal ha virkning som nevnt i § 36 første ledd, må inngås av organisasjon som på området representerer en vesentlig del av opphavsmennene til verk som brukes i Norge, og som er godkjent av departementet. For bruk på nærmere angitte områder kan Kongen bestemme at den organisasjon som godkjennes, må være en felles organisasjon for de berørte rettighetshavere.

Kongen kan gi nærmere bestemmelser om kontroll med organisasjoner og fond som mottar vederlag til videre fordeling.

Ved at den tidligere begrensningen "ved fotokopiering eller lignende framgangsmåte" er fjernet fra bestemmelsene og tvangslisenser og avtalelisenser gjelder disse lovreglene nå både tradisjonell fotokopiering (analog bruk) og digital bruk. Nærmere bestemmelser om digitale avtalelisenser skal nedfelles i egen forskrift. P.t. er det uklart når denne forskriften vil foreligge. KKD forslag til nye forskrifter ut til høring på nyåret 2007. Med høringsfrister m.m. vil de nye forskriftene sannsynligvis ikke bli gjort gjeldende før tidligst høsten 2007. Før slike forskrifter foreligger er det usikkert hva slags form for digital bruk som vil kunne subsumeres under disse lovparagrafer. Først når forskriftene foreligger vil Kopinor (Kopinor er slik organisasjon omtalt i § 38a) kunne begynne arbeidet med å inngå sektorvise avtaler, bl.a. for universitets- og høgskolesektoren. Det kan dermed ikke påregnes at disse vil være i effekt før i 2008. I mellomtiden må avtaler om digital utnyttelse av verk inngås direkte mellom rettighetshavere og brukere, med mindre formålet med digitalisering og bruk kan legitimeres i henhold til § 17 og/eller § 17a i åndsverkloven.

Ad 3) §§ 17, 17a og 17b: Tilrettelagt litteratur for funksjonshemmede.

Dette er særskilte paragraf for funksjonshemmede. § 17 lyder som følger:

§ 17:

Av utgitt litterært eller vitenskapelig verk eller musikkverk kan det i annen form enn lydopptak fremstilles eksemplar bestemt til bruk for blinde, svaksynte og andre som på grunn av funksjonshemning ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte. Utgitt litterært eller vitenskapelig verk kan gjengis på film, med eller uten lyd, bestemt til bruk for hørsels- eller talehemmede. Bestemmelsen gjelder ikke for ervervsmessig bruk.

Bestemmelsene i første ledd gir ikke rett til kopiering av eksemplar som andre har fremstilt med særlig henblikk på bruk som der nevnt.

§ 17a:

Kongen kan bestemme at nærmere angitt organisasjon og bibliotek for vederlagsfri bruk for funksjonshemmede skal ha rett til på nærmere fastsatte vilkår å fremstille eksemplar av utgitt litterært eller vitenskapelig verk gjennom opptak på innretning som kan gjengi det. I tilslutning til teksten kan offentliggjort kunstverk og offentliggjort fotografisk verk gjengis på opptaket. Opphavsmannen har krav på vederlag som utredes av staten. Bestemmelsen gjelder ikke for ervervsmessig bruk.

Det har her skjedd en utvidelse av hvilke samfunnsgrupper som bestemmelsen i paragrafene 17 og 17a omfatter. Fra kun å gjelde blinde- og svaksynte, omhandler disse nå "funksjonshemmede". Det er et vilkår at funksjonshemmingen gjør at personen ikke kan tilegne seg verket på vanlig måte, og derved fordrer et særskilt tilrettelagt eksemplar av verket. Funksjonshemmede som dette kan omfatte, er bl.a. personer med diagnostisert dysleksi eller en bevegelseshemming som innebærer at de ikke kan tilegne seg verket i den form det er utgitt. Bestemmelsen vil særlig ha betydning der slike tilrettelagte eksemplar initieres fremstilt av andre enn funksjonshemmede selv, ettersom bestemmelsen om kopiering til privat bruk langt på vei vil ivareta funksjonshemmedes behov for selv å fremstille eksemplar av verk.

Det er omstridt hva som i denne sammenhengen legges i begrepene "diagnostisert dysleksi" og "bevegelseshemmede". Når man også legger til grunn at de som skal tilrettelegge litteratur etter § 17a har et selvstendig ansvar for å påse at slik litteratur kun gis til dem som er berettiget etter denne paragrafen, er en nærmere presisering av begrepene påkrevet.

En annen viktig presisering / endring i § 17 og 17a er innføringen av begrensningen om at slik tilrettelagt litteratur ikke skal benyttes til "ervervsmessig bruk". Det har blitt reist spørsmål om denne begrensningen har konsekvenser for personer som ønsker å benytte tilrettelagt litteratur som ledd i sin profesjonelle yrkesutøvelse. Vi mener at så ikke er tilfellet: Ervervsmessighetskriteriet skal vurderes i forhold til *den som har ansvaret for produksjonen og det å gjøre tilrettelagte eksemplar tilgjengelig for funksjonshemmede. Hvilken bruk funksjonshemmede selv gjør av det tilrettelagte eksemplar, er ikke avgjørende etter bestemmelsen.* Det vises også til direktivet artikkel 5.3 (b), som forutsetter at det er snakk om en ikke-kommersiell anvendelse til fordel for funksjonshemmede.

Denne bestemmelsen har således primært en betydning for den tredjepart som utfører selve tilretteleggingen: det er denne virksomheten som ikke må være av ervervsmessig karakter. Det er derimot ikke noe eksakt forbund mot at tredjepart (tilretteleggeren) tar seg noe betalt for fremstillingen. Den mottatte betalingen må i så tilfelle kun dekke tilretteleggerens egne kostnader ("selvkost"). Mottatt betaling ut over dette vil nødvendigvis ha ervervsmessig karakter.

I skrivende stund er nye forskrifter til Åndsverkloven ute til høring. Gjeldende forskrifter (av 2001 med endringer med gyldighet fra 1. januar 2002) har følgende ordlyd i forhold til eksemplarframstilling i henholdt til § 17:

Bestemmelser om eksemplarframstilling til bruk for funksjonshemmede, jf. åndsverkloven § 17

§ 1-10. For vederlagsfritt utlån til syns- og lesehemmede, hørsels- og talehemmede og personer med nedsatt førlighet, kan institusjon som nevnt i § 1-1 og nærmere angitt organisasjon som Kultur- og kirkedepartementet bestemmer, fremstille eksemplarer av utgitt litterært eller vitenskapelig verk gjennom opptak på innretning som kan gjengi det. I tilslutning til teksten kan offentliggjort kunstverk og fotografisk verk gjengis på opptaket.

Adgangen til opptak etter første ledd gjelder ikke for verk hvor opptak av tilsvarende egnethet kan skaffes fra vanlig utsalgssted. Opptak kan bare danne grunnlag for ytterligere eksemplarframstilling for disse formål. Bestemmelsen i § 1-2 gjelder ikke.

Opphavsmannen har krav på vederlag som utredes av staten.

§ 1-11. Bibliotek og organisasjon som gjør opptak i medhold av § 1-10, skal føre register over fremstilte opptak.

Bestemmelsene i åndsverkloven om plikt til å navngi opphavsmann og utøvende kunstner, og bestemmelsene om forbud mot endring av verk, gjelder på vanlig måte.

§ 1-12. Kultur- og kirkedepartementet kan gi utfyllende forskrifter, herunder sette vilkår for adgang til eksemplarframstilling etter dette kapitlet.

De gjeldende forskriftene åpner således for at funksjonshemmede ut over blinde og svaksynte har rett til eksemplarframstilling etter § 17.

Balansen mellom opphavsmennenes enerett og særskilte samfunnsbehov

Balansen mellom opphavsmennenes enerett til åndsverket og samfunnets særskilte behov er myntet ut i en "tretrinns-test": Tretrinns-testen innebærer at et unntak må oppfylle tre vilkår - det skal 1) bare gjelde i spesielle og

avgrensede tilfelle, 2) ikke skade den normale utnyttelse av verket og 3) ikke på urimelig måte tilsidesette opphavsmannens legitime interesser.

Det er videre viktig å understreke at rene sosialpolitiske hensyn ikke er åndsverklovens domene. Slike hensyn skal ivaretas på annen måte og i annen lovgivning.

Vedlegg 3: Prinsippvedtak fra Dysleksiforbundet i Norge og Synshemmede Akademikeres Forening

Prinsippvedtakenes ordlyd er identiske:

Dysleksiforbundet i Norge:

Dysleksiforbundet i Norge mener at det i arbeidet for å øke tilgangen til faglitteratur for elever med lesevansker er nødvendig å gjøre visse prioriteringer med hensyn til produksjonsmåte og formater. Økt og raskere tilgang til faglitteratur forutsetter at elektroniske tekstformater og lydbøker med syntetisk tale er hovedløsningen. Kun fagstoff som ikke kan leses direkte ut av tekstformater eller ved hjelp av syntetisk tale, må innleses ved bruk av faglig kvalifisert innleser.

Synshemmede Akademikeres Forening:

Synshemmede Akademikeres Forening mener at det i arbeidet for å øke tilgangen til faglitteratur for vår gruppe er nødvendig å gjøre visse prioriteringer med hensyn til produksjonsmåte og formater. Økt og raskere tilgang til faglitteratur forutsetter at elektroniske tekstformater og lydbøker med syntetisk tale er hovedløsningen. Kun fagstoff som ikke kan leses direkte ut av tekstformater eller ved hjelp av syntetisk tale, må innleses ved bruk av faglig kvalifisert innleser.

Vedlegg 4: Kopi av brev fra KUF (nåværende Kunnskapsdepartementet) til Arbeidstilsynet, 9. september 2005

09.09.05

KOPI
dok. 50

DET KONGELIGE
UTDANNINGS- OG FORSKNINGSDEPARTEMENT

Arbeidstilsynet
Postboks 8130 Dep
0032 OSLO

Deres ref
2002/17166

Vår ref
200302031-/ANG

Dato
09.09.2005

Tolknings spørsmål tilknyttet lov om universiteter og høyskoler § 4-3

Vi viser til brev av 19. april 2004 om tolkning av universitets- og høyskoleloven § 44. Denne bestemmelsen er videreført i ny universitets- og høyskolelov § 4-3, som trådte i kraft 1. august 2005.

Arbeidstilsynet spør om bestemmelsen i § 4-3 nr. 2 bokstav i) om at læringsmiljøet skal være utformet etter prinsippet om universell utforming har noen selvstendig betydning utover bestemmelsen i bokstav g) om at det fysiske arbeidsmiljøet skal være utformet slik at funksjonshemmede kan studere ved institusjonen.

Kravet i bokstav g) gjelder det fysiske miljøet, mens kravet i bokstav i) er rettet mot læringsmiljøet generelt, noe som også kan omfatte andre forhold enn de rent fysiske. Et eksempel på et slikt annet forhold er læremidler. For grunnutdanninger har Utdanningsdirektoratets satt i gang et prosjekt om utvikling av universelt utformede læremidler.

En annen forskjell mellom de to bestemmelsene følger av at tilrettelegging og universell utforming er ulike tilnæringer for å sikre tilgjengelighet. For å oppfylle kravet i bokstav g) er det tilstrekkelig at det er finnes sær løsninger som sikrer tilgjengelighet for funksjonshemmede. Slik tilgjengelighet vil ikke tilfredsstillende kravet om universell utforming i bokstav i). Universell utforming innebærer at produkter, bygninger og omgivelsene for øvrig skal utformes på en slik måte at de kan brukes av flest mulig mennesker, uavhengig av brukernes ferdighetsnivå og uten at det forutsettes spesialtilpasninger for enkelte. Universell utforming innebærer en inkluderende, felles tilnærning, mens tilrettelegging ofte vil bygge på alternative

Postadresse
Postboks 8119 Dep
0032 Oslo

Kontoradresse
Akersg. 44

Telefon 22 24 90 90*
postmottak@ufd.dep.no
Internett ufd.dep.no
Org no. 872 417 842

Universitets- og høyskoleavdelingen
Telefon 22 24 77 01
Telefaks 22 24 27 33

Saksbehandler
Anne Grøholt
22 24 77 13

løsninger for ulike brukere.

På eksisterende bygg vil det ofte ikke være mulig og rimelig å få til inkluderende byggmessige hovedløsninger som bygger på prinsippet om universell utforming. Det må da være tilstrekkelig at kravet i bokstav g) er oppfylt. Men i de tilfeller hvor det kan brukes løsninger som er i tråd med prinsippet om universell utforming, for eksempel ved nybygg og rehabilitering, skal kravet i bokstav i) oppfylles så langt det er mulig og rimelig.

Universell utforming er en overordnet og fleksibel rettslig standard med innhold som vil utvikles i tråd med samfunnsutviklingen. I NOU 2005:8 Likeverd og tilgjengelighet blir begrepet grundig forklart og drøftet. Se særlig punkt 3.5 og 10.12.3, samt vedlegg 1: "Universell utforming – Fra ideal til rettsnorm". Det finnes også egne nettsider for Handlingsplanen for økt tilgjengelighet gjennom universell utforming, se <http://www.universell-utforming.miljo.no/>

Med hilsen

Bodil Marie Olsen (e.f.)
underdirektør

Anne Grøholt
rådgiver

Vedlegg 5: Kopi av brev fra Kunnskapsdepartementet til universiteter og høgskoler, datert 7. juni 2005

DOM-3

DET KONGELIGE
UTDANNINGS- OG FORSKNINGSDEPARTEMENT

Universiteter og høyskoler

Deres ref

Vår ref
200501893-/LAA

Dato
07.06.2005

Litteraturløst til blinde og svaksynte studenter

I lov om universiteter og høyskoler er utdanningsinstitusjonene gitt et overordnet ansvar for studentenes læringsmiljø.

For synshemmede studenter er tilrettelagt studielitteratur et viktig aspekt i læringsmiljøet, og en viktig forutsetning for studiegjennomføringen. Dette har fått økt aktualitet ved Kvalitetsreformens krav om gjennomstrømming og effektivitet. Dersom studielitteraturen ikke foreligger i tilrettelagt form før etter semesterstart vil dette i seg selv kunne medvirke til at disse studentene blir forsinket i studiene.

Det er Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek (NLB) som har ansvaret for produksjon og utlån av studielitteratur til blinde og svaksynte studenter. For litteraturproduksjonen vil det være svært gunstig dersom pensumlistene kan foreligge på et så tidlig tidspunkt som mulig og i god tid før semesterstart. På denne bakgrunn vil departementet henstille til utdanningsinstitusjonene om å sørge for å ha pensumlistene klare slik at disse kan oversendes NLB i god tid før semesterstart. Departementet vil i tillegg også be institusjonene om å legge forholdene til rette slik at egenprodusert litteratur kan tilrettelegges for de studentene som har behov for det.

Med hilsen

Bjørn Tore Kjellemo (e.f.)
avdelingsdirektør

Bodil Marie Olsen
underdirektør

Kopi: Kultur- og kirke departementet
Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek

Postadresse Postboks 8119 Dep 0032 Oslo	Kontoradresse Akersg. 44	Telefon 22 24 90 90* postmottak@ufl.dep.no Internett ufl.dep.no Org no. 872 417 842	Universitets- og høyskoleavdelingen Telefon 22 24 77 01 Telefaks 22 24 27 33	Saksbehandler Lars Arne Assen 22247436
---	-----------------------------	--	--	--

LITTERATUR:

Arbeids- og sosialdepartementet og Miljøverndepartementet (2004): Regjeringens handlingsplan for økt tilgjengelighet for personer med nedsatt funksjonsevne. Plan for universell utforming innen viktige samfunnsområder. Versjon 22.11.2004.

Brandt, Synnøve S. & Vera Schwach (2005): Norsk, engelsk og tospråklighet i høyere utdanning. En pilotstudie om bruk av engelsk i fem fagtilbud ved fire læresteder. NIFU STEP Arbeidsnotat 18/2005. Oslo: NIFU STEP - Studier av innovasjon, forskning og utdanning.

Brandt, Synnøve S. (2005): Høyere utdanning – tilgjengelig for alle? Studenter med funksjonsnedsettelse og funksjonshemming i høyere utdanning – Kvalitetsreformens betydning og lærestedenes strategier for inkludering. NIFU STEP rapport 4/2005. Oslo: NIFU STEP - Studier av innovasjon, forskning og utdanning.

Nordisk Råd (2002): Rek 35/2002. (Se nærmere referanse under Elektroniske kilder)

Fornyings- og Administrasjonsdepartementet (2006): Pressemelding nr. 49/2006.

Forskrift 2005-09-08-1040: Forskrift om akkreditering, evaluering og godkjenning etter lov om universitet og høyskoler

Forskrift 2001-12-26-1563, med endringer av 25.03.2002: Forskrift til åndsverkloven

Fossestøl, Knut og Kessel, Siri (2000): Politiske ambisjoner og administrativ rasjonering: Om funksjonshemmede studenters "rett" til tilgjengelig studiemateriell, AFI-rapport nr. 2/2000, Oslo.

Gabrielsen, Egil (2005): "Kan leseferdigheter måles og sammenlignes" i Samfunnsspeilet. Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå. URL: <http://www.ssb.no/ssp/utg/200502/06/>.

Hauge, Jostein Helland (2003): Om litteratur- og informasjonstjenester til blinde- og svaksynte i en digital verden.

Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet (2000): Studenter med spesifikke lese- og skrive- eller matematikkvansker. Utredning om problemstillinger knyttet til studiesituasjonen. Innstilling fra arbeidsgruppe, 3. mars 2000.

Lov om opphavsrett til åndsverk m.v. av 12.05.1961

Lov om universiteter og høyskoler av 01.04.2005

Løwe, Torkil & Jan Petter Sæther (2007): Studenters inntekt, økonomi og boforhold. Studenters levekår 2005. SSB Rapport 2007/2. Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.

NOU 2001: 22 Fra bruker til borger.

NOU 2005: 8 Likeverd og tilgjengelighet. Rettslig vern mot diskriminering på grunnlag av nedsatt funksjonsevne. Bedre tilgjengelighet for alle.

Reindal, Solveig Magnus (1996): Område studielitteratur for syns- og lesehemmede studenter og yrkesaktive.

St. meld. nr. 27 (2000-2001): Gjør din plikt – Krev din rett. Kvalitetsreform i høyere utdanning. Det kongelige Kirke-, utdannings- og forskningsdepartement.

St. meld. nr. 40 (2002-2003): Nedbygging av funksjonshemmende barrierer. Strategier, mål og tiltak i politikken for personer med nedsatt funksjonsevne. Det Kongelige Sosialdepartement.

St. meld. nr. 8 (1998-99) Om handlingsplan for funksjonshemma 1998-2001. Deltaking og likestilling. Sosial- og helsedepartementet.

St.prp. nr. 1 (2005-2006) Kultur- og Kirkedepartementet.

UHRs formidlingsutvalg: "Sammen om kunnskap II – Operasjonalisering av indikatorer for formidling". Innstilling fra UHRs formidlingsutvalg II til KD, 30. juni 2006.

ELEKTRONISKE KILDER:

<http://dbh.nsd.uib.no/dbh/>, 08.06.2006

<http://dbh.nsd.uib.no/pub/> lest 31.05.06.

http://odin.dep.no/aid/norsk/dok/andre_dok/nou/030001-020008/hov012-bu.html#hov12.6 Lesedato 24.01.2007

<http://www.odin.dep.no/ufd/norsk/aktuelt/pressesenter>, (Pressemelding nr 48.05. datert 6.7.2005)

<http://www.abm-utvikling.no/prosjekter/Interne/ABM/tilgjengelighet/index.html>

<http://www.abm-utvikling.no/prosjekter/Interne/Bibliotek/konsortieavtaler/fellesinfo/avtaler.html>

<http://www.blindeforbundet.no/CDA/storypg.aspx?id=411&zone=47&parentzone=44&Ver=1#innhold>, Lesedato 24.01.2007

http://www.nb.no/aktuelt/det_digitale_nasjonalbiblioteket

<http://www.nlb.no/articleview.aspx?articleID=19>, lesedato 6.11.2006

<http://www.norden.org/nr/2-6-5-rek/sk/2002/35-2002.pdf>

<http://www.uhr.no/utvalg/bibliotek/Notatkvalitetsreformen2004.htm>

Utgitt av:
Kunnskapsdepartementet

Offentlige institusjoner kan bestille flere
eksemplarer av denne publikasjonen fra:

Departementenes servicesenter

Kopi- og distribusjonsservice

www.publikasjoner.dep.no

E-post: publikasjonsbestilling@dss.dep.no

Telefaks: 22 24 27 86

Oppgi publikasjonskode: F-4231

Trykk: Hurtigtrykk 02/2007 - opplag 300